

Ontwikkelen met kwaliteit

Indicatoren voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving

J. Kruit
M. Brinkhuijsen
H. van Blerck

werkdocumenten

wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGEN UR

For quality of life

Ontwikkelen met kwaliteit

Indicatoren voor culturele vernieuwing
en architectonische vormgeving

J. Kruit

M. Brinkhuijsen

H. van Blerck

Werkdocument 117

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, oktober 2008

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd. De reeks omvat zowel inhoudelijke documenten als beheersdocumenten.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **117** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurbalans, Milieubalans en thematische verkenningen.

©2008 **Alterra**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen.

Tel: (0317) 47 47 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl

Bureau Schokland

De Watertoren 5, 1912 AK Rhenen

Tel: (0317) 61 47 35; e-mail: info@schokland.nl

De reeks WOT-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Aanleiding en vraag	9
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen	10
1.3 Aanpak	14
2 Verkenning van criteria	15
2.1 Inleiding	15
2.2 Landschap: definities	15
2.3 Landschapskwaliteit: definities	16
2.4 Culturele vernieuwing: definities en criteria	18
2.5 Architectonische vormgeving: definities en criteria	19
2.6 Ontwerpscholen en ontwerptititudes	21
2.7 De resultaten nader beschouwd	22
3 Methode als uitgangspunt	25
3.1 Inleiding	25
3.2 De LKT-methode	25
3.3 Een monitor- en evaluatie-instrument voor architectonische kwaliteit en culturele vernieuwing?	28
Geraadpleegde bronnen	31
Bijlage 1 Gevonden criteria in deze verkenning	35
Bijlage 2 Toepassingsgebieden van de LKT-methode	37
Bijlage 3 LKT-ervaringen	39
Bijlage 4 Ontwerptititudes	41
Bijlage 5 Kwaliteitsmatrix	43
Bijlage 6 Aspecten en criteria, een overzicht	45

Samenvatting

Leeswijzer

Dit rapport is een verslag van een verkenning naar een methode om culturele vernieuwing en architectonische vormgeving te beoordelen. Belangrijke vragen waren: wat is culturele vernieuwing en architectonische vormgeving, zijn er (objectieve) criteria te benoemen aan de hand waarvan beoordelen mogelijk wordt en welke werkwijze leent zich voor zo'n beoordeling? Na een korte achtergrondschets van het onderzoek worden de belangrijkste conclusies benoemd. Deze conclusies worden vervolgens van argumenten voorzien.

Achtergrond

Dit onderzoek komt voort uit de wettelijke taak van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) om het Rijk te confronteren met het effect van haar natuur- en landschapsbeleid. In het reguliere landschapsbeleid (Nota Ruimte, 2004) worden de begrippen architectonische vormgeving en culturele vernieuwing aangevoerd als deelaspecten van de kernkwaliteit culturele kwaliteit. Deze kernkwaliteit is een van de vier door het rijk benoemde aspecten van landschappelijke kwaliteit (natuurlijke-, culturele-, gebruiks- en belevingskwaliteit). Het PBL heeft verschillende instrumenten ontwikkeld om het landschapsbeleid (op inhoud) te kunnen evalueren. Voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving, deelaspecten van de kernkwaliteit culturele kwaliteit, ontbreekt echter een beoordelingssystematiek.

Conclusies

Het onderzoek heeft geen vastomlijnde definities, criteria, indicatoren en maatstaven voor het beoordelen van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing opgeleverd. Er is vastgesteld dat het 'verhaal' over waar je op toetst altijd (situatie)specifiek is. Toch concluderen we dat het wel mogelijk is om tot een beoordeling te komen. Dat oordeel is dan wel niet 'waar', maar het is wel een goed onderbouwde en navolgbare expert mening die openstaat voor discussie. De 'Landschapskwaliteitsteam-toets' (LKT-toets) biedt een mogelijkheid om op een wetenschappelijk verantwoorde manier tot een beoordeling te komen.

Definities, criteria, indicatoren en maatstaven

De begrippen landschap, landschapskwaliteit, architectonische vormgeving en culturele vernieuwing blijken zelf voortdurend tot discussie te leiden. Niet alleen tussen beleidsmensen, experts en leken, maar ook binnen deze groepen afzonderlijk. Veel van de verwarring ontstaat doordat begrippen op verschillende abstractieniveaus door elkaar heen worden gebruikt. Ook blijkt uit literatuur en gesprekken met diverse experts dat architectonische kwaliteit en culturele vernieuwing niet als aspecten afzonderlijk te beoordelen zijn. Ze worden altijd in samenhang met andere kernkwaliteiten en hun aspecten gezien. Wanneer vanuit één enkel vakgebied, in dit geval de landschapsarchitectuur, naar de vraag wordt gekeken blijkt ook daar een grote mate van diversiteit te bestaan in de wijze waarop naar een opgave, plan of landschapsontwikkeling wordt gekeken. Diverse bestaande ontwerpattitudes (ontwerpscholen) blijken weer eigen sets aan criteria te hanteren.

Maarten Jacobs maakt in zijn onderzoek heel duidelijk dat de kwaliteit van een fysiek resultaat (matterscape) geen intrinsieke eigenschap van die realiteit is (Jacobs, 2006). Kwaliteit wordt dus aan iets toegekend en is persoons-, groeps-, tijd-, schaal-, context-, en doelafhankelijk. Om een (ruimtelijke) ontwikkeling te kunnen beoordelen is inzicht nodig in de criteria waaraan die ruimtelijke ontwikkeling moet voldoen. De beleidskeuze om geen inhoudelijke rijkscriteria te formuleren zal in de praktijk tot interpretatieverschillen leiden. Lagere overheden geven ieder

op eigen wijze invulling aan de (inhoudelijke) criteria. Dit zal hoe dan ook leiden tot verschillen in waardering van concrete ruimtelijke ontwikkelingen.

Er is in deze studie niet onderzocht of een inhoudelijke evaluatie recht doet aan de keuze voor een zeer proces gerichte beleidsstrategie. Er bestaat hierbij de kans dat zaken geëvalueerd worden die niemand ooit zo heeft bedoeld¹.

Betrouwbaar, geldig en verifieerbaar

Dat iets dat wordt gewaardeerd kwaliteit heeft, lijkt een open deur. Kwaliteit blijkt gemakkelijk te herkennen, maar moeilijk te benoemen. Wat als lage of hoge kwaliteit wordt beoordeeld is een waardeoordeel en dus per definitie (inter)subjectief. Om toch uitspraken te kunnen doen, zonder vaste criteria en daarvan afgeleide indicatoren en maatstaven, concluderen we dat een beoordeling in ieder geval een wetenschappelijk verantwoorde systematiek dient te volgen. Dit kan binnen de 'ontwerpwereld' worden uitgelegd als betrouwbaar, geldig en verifieerbaar. Betrouwbaar wil zeggen expliciet omschreven concepten en meetmethoden, expliciet maken op basis van welke data tot conclusies wordt gekomen en expliciet maken wanneer uitkomsten door anderen worden getoetst. Objectief wordt hier vervangen door intersubjectief. Geldig betekent hier relevante en representatieve meetresultaten. En met verifieerbaar wordt bedoeld op het zoveel mogelijk scheiden van interpretaties en feiten. Verifieerbaar betekent hier open voor discussie.

Een wetenschappelijk verantwoorde aanpak kan dan vertaald worden naar een instrumentarium door indicatoren zoveel mogelijk in termen van fysieke, feitelijk kenmerken te definiëren. Door een duidelijk onderscheid te maken tussen indicatoren (feiten) en maatstaven (interpretaties). Door veranderingen in de indicatoren zoveel mogelijk kwantitatief te bepalen, of als dat niet mogelijk is ervoor te zorgen dat een grotere groep overeenstemming bereikt over de mate van verandering. En door de argumenten achter een waardering expliciet te maken, waarbij de waardering en weging zelf door een bredere groep gedragen moeten worden.

Methode?

Er bestaan verschillende strategieën om kwaliteitsdiscussies te voeren. Soms wordt het lot van een ontwikkeling in handen gelegd van een ontwerper van naam en faam. In andere gevallen wordt er een prijsvraag georganiseerd om zoveel mogelijk creativiteit los te maken. Steeds vaker worden er speciale kwaliteitsteams ingesteld om het proces rond een ontwikkeling langdurig te begeleiden. Ook bestaat er het hulpmiddel van de kwaliteitsmatrix, gericht op het scheppen van helderheid, om gezamenlijk tot begripsbepaling voor ruimtelijke kwaliteit te komen.

In de praktijk worden wel degelijk (sectorale) richtlijnen voor kwaliteit gehanteerd. Monumentencommissies hanteren (variabele) richtlijnen, welstandscommissies hanteren naast een generieke set ook per commissie variërende specifieke criteria en gemeentelijke beeldkwaliteitsplannen beschrijven (per gemeente specifieke) uitgangspunten waaraan plannen moeten voldoen.

De Landschap Kwaliteit Toets

In de jaren 90 van de vorige eeuw is er in opdracht van het ministerie van LNV een instrument ontwikkeld voor de monitoring en evaluatie van landschapsverandering. Deze werkwijze, de

¹ Uit eerder onderzoek naar een evaluatiemethodiek voor de procesgerichte beleidsstrategie Landschap Ontwikkelen met Kwaliteit is geconstateerd dat deze zich alleen laat evalueren op procesaspecten (Gerritsen *et al.*, 2006).

Landschapskwaliteitsteam-toets (LKT-toets) biedt nu juist door haar gestructureerde werkwijze een goed perspectief voor een evaluatie-instrument. De methodiek is geïnspireerd op de werkwijze van jury's bij prijsvragen. Een gezamenlijk oordeel vanuit een gerichte interactie van deskundigen vormt de basis. Er wordt een stramien gevolgd waarbij een vaste vragenlijst uitgangspunt vormt voor de discussie. Deze vragenlijst bestaat uit een viertal aspecten en daaruit afgeleide criteria. De methodiek is nu zo'n 20 keer toegepast op diverse schaalniveaus en is een werkbaar instrument gebleken. Zo werkbaar dat de Provincie Gelderland heeft besloten om in 2008 (in een pilot) het instrument in te zetten om de effectiviteit van haar landschapsbeleid voor haar waardevolle landschappen te monitoren en evalueren.

De plusminus zeven leden van een LKT dragen allen vanuit hun eigen invalshoek bij aan een integrale benadering en beoordeling. Discussie is het middel om tot een gezamenlijk oordeel te komen. Een oordeel is niet 'waar', maar is een goed onderbouwde en navolgbare expert mening die openstaat voor discussie.

De uiteindelijk geformuleerde eis was een methodiek die betrouwbaar, geldig en verifieerbaar zou zijn. Hier voldoet de LKT-toets met haar systematische wijze van beoordelen aan. Hieronder volgen nog andere argumenten die de keuze voor de LKT-methodiek ondersteunen.

- De methode is gebaseerd op een expert aanpak;
- Er vindt een confrontatie plaats tussen diverse opvattingen door de multidisciplinaire samenstelling van de groep experts;
- De jurerende aanpak biedt een oplossing om, ondanks het ontbreken van vaste criteria, toch tot een beoordeling te komen. En een duidelijk (expliciet) stramien, de vragenlijst, geldt als vast onderdeel van de werkwijze;
- De methode heeft bewezen schaalonafhankelijk in te kunnen worden gezet;
- De methode heeft bewezen naast ex-post ook ex-ante evaluaties te kunnen verzorgen.

Resultaat van deze studie is geen 'harde' methode die voor eens en voor altijd duidelijk maakt of de ambities met betrekking tot landschapskwaliteit en daarvan afgeleid architectonische vormgeving en culturele vernieuwing worden gehaald. De LKT-methode biedt een gestructureerde werkwijze die voldoet aan de eis van wetenschappelijk verantwoord zijn. De uitkomst is niet de waarheid. Wel biedt de uitkomst een stevig handvat voor het voeren van de noodzakelijke discussie over welke ambities we nu hebben als het aankomt landschapskwaliteit (architectonische vormgeving en culturele vernieuwing). In die zin kan deze methode het PBL helpen in haar taak het overheidsbeleid kritisch te volgen en daar waar nodig de discussie op te zoeken.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en vraag

In 2005 is voor het onderbouwend onderzoek van het toenmalige Milieu- en Natuurplanbureau (thans opgegaan in het Planbureau voor de Leefomgeving, PBL) de studie *Ontwikkelen met kwaliteit* (Gerritsen *et al.*, 2005) uitgevoerd. De studie concludeerde dat invulling van landschappelijke kwaliteit pas echt duidelijk wordt op project-niveau. In 2006 is in opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau een evaluatiemethodiek uitgewerkt (Gerritsen *et al.*, 2007) voor de beleidsstrategie landschap ontwikkelen met kwaliteit (LOK). In deze studie kwam duidelijk naar voren dat er feitelijk geen sprake is van concrete landschapskwaliteitsdoelen bij de beleidsstrategie *Landschap Ontwikkelen met Kwaliteit*. De meeste aandacht gaat uit naar de rolverdeling tussen overheden. De auteurs stelden daarom voor om vooral procesaspecten te evalueren. Met de voorgestelde evaluatiecriteria is het mogelijk om te evalueren of provincies en gemeenten daadwerkelijk meer aandacht besteden aan kwaliteitsaspecten bij het ontwikkelen, implementeren en uitvoeren van beleid, maar niet of het eindresultaat een positieve of negatieve bijdrage levert aan het landschap.

In het procesgerichte generieke landschapsbeleid waarbij de beleidsstrategie *Landschap Ontwikkelen met Kwaliteit* het vertrekpunt voor implementatie is, ontbreekt het dus aan scherp geformuleerde evalueerbare inhoudelijke doelen voor landschapskwaliteit. Vanuit haar wettelijke taak om het natuur- en landschapsbeleid van het rijk te toetsen op haar doelstellingen is het PBL echter op zoek naar meer dan een procesmatige evaluatie, waarmee immers geen uitspraken kunnen worden gedaan over het behaalde inhoudelijke resultaat of het effect van het landschapsbeleid.

Met de komst van de Nota Ruimte (VROM, 2004) is een nieuw onderscheid gemaakt tussen generiek en specifiek landschapsbeleid. Het specifieke beleid geldt voor de twintig *Nationale Landschappen*, waarvoor per landschap drie gebiedsspecifieke (fysieke) kernkwaliteiten zijn geformuleerd. Het generieke beleid gaat over de rest van het Nederlands landschap. Hiervoor zijn vier algemene kernkwaliteiten geformuleerd die voor heel Nederland van toepassing zijn (zie tabel 1.1). Het rijk geeft voor de kernkwaliteiten geen doelen en streefwaarden; de verantwoordelijkheid voor het ontwikkelen met kwaliteit ligt bij provincies en gemeenten, geheel in lijn met de beleidsstrategie *Landschap Ontwikkelen met Kwaliteit*. Zij werken de algemene kernkwaliteiten voor hun gebied uit in een streek- en bestemmingsplan. De (uitgewerkte) kernkwaliteiten zijn uitgangspunt en toetsingskader voor plannen. Het rijk borgt de kwaliteit dus niet inhoudelijk, maar toetst procesmatig via het ruimtelijk instrumentarium.

Tabel 1.1 Vier kernkwaliteiten van het landschap in het generieke landschapsbeleid

Natuurlijke kwaliteit , waaronder kenmerken met betrekking tot bodem, water, reliëf, aardkunde, flora en fauna
Culturele kwaliteit , waaronder kenmerken met betrekking tot cultuurhistorie, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving
Gebruikskwaliteit , waaronder de (recreatieve) toegankelijkheid, bereikbaarheid, meervoudig ruimtegebruik
Belevingskwaliteit , waaronder begrepen ruimtelijke afwisseling, informatiewaarde, contrast met de stedelijke omgeving, groen karakter, rust, ruimte, stilte en donkerte

Voor een aantal kernkwaliteiten en aspecten van die kernkwaliteiten heeft het PBL reeds instrumentarium ontwikkeld om toch een inhoudelijke evaluatie te kunnen uitvoeren. Het instrumentarium bestaat uit indicatoren, methoden en maatstaven. Voor twee aspecten van de kernkwaliteit culturele kwaliteit, namelijk culturele vernieuwing en architectonische vormgeving, moet dit instrumentarium nog worden ontwikkeld.

De vraag die in deze studie centraal stond was:

Hoe kunnen we een instrumentarium ontwikkelen om te beoordelen in hoeverre (gerealiseerde) ruimtelijke ontwikkelingen een bijdrage leveren aan de kwaliteitsaspecten culturele vernieuwing en architectonische vormgeving?

Waarbij de te ontwikkelen methode in de praktijk zou worden getoetst op bruikbaarheid als er aanleiding zou zijn daaraan te twijfelen.

1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen

Criteria

Om te kunnen beoordelen of en in hoeverre een ruimtelijke ontwikkeling bijdraagt aan de kwaliteitsaspecten culturele vernieuwing en architectonische vormgeving, is het noodzakelijk om inzicht te krijgen in de vraag aan welke criteria die ruimtelijke ontwikkeling moet voldoen. Wanneer wordt de architectonische vormgeving van een ingreep positief beoordeeld? Wanneer is een ruimtelijke ontwikkeling cultureel vernieuwend?

Het PBL beoordeelt de gerealiseerde kwaliteit van ontwikkelingen vanuit het beleidsperspectief. Het rijk heeft echter geen inhoudelijke criteria geformuleerd; die moeten door lagere overheden worden ingevuld. Het is te verwachten dat de lagere overheden niet tot eenduidige criteria zullen komen; elke provincie zal zijn eigen criteria formuleren, andere accenten leggen en concrete ruimtelijke veranderingen anders waarderen. Hiermee wordt meteen een lastig punt van deze studie duidelijk: hoe te komen aan een set van breed gedragen criteria? Immers, wanneer het PBL uitgaat van criteria waarover geen consensus bestaat zal dat aanleiding geven tot veel kritiek.

Objectiviteit

Wat als hoge of lage kwaliteit wordt beoordeeld, is niet eenduidig. Of iets al dan niet kwaliteit heeft, is een waardeoordeel; een kwaliteitsoordeel is altijd (inter)subjectief. Hoe we onze omgeving ervaren en beoordelen, is persoons-, groeps- tijd-, schaal-, context- en doelafhankelijk:

- Kwaliteit is persoonsgebonden. Kwaliteit is voor iedereen verschillend en wordt bepaald door persoonlijke visies, voorkeuren, verwachtingen, herinneringen en emoties;
- Kwaliteit is ook groepsgebonden². Er zal overlap bestaan tussen mensen omdat voorkeuren deels ook cultureel worden bepaald in de interactie van groepen mensen en individuen. Om kwaliteit te ontwikkelen, heeft elke provincie de taak en de vrijheid om heel algemeen geformuleerde kwaliteitscriteria op eigen wijze invulling te geven. Zo bestaan dus alleen al binnen het provinciale beleid minstens 12 verschillende invullingen van wat landschapskwaliteit of architectonische kwaliteit zou moeten zijn. Daarnaast hebben andere groepen zoals natuurbeschermingsorganisaties en heemkundeverenigingen, boeren, bewoners en recreanten weer andere visies;
- Kwaliteit is tijdgebonden. Wat vroeger hoog werd gewaardeerd, kan nu laag worden gewaardeerd en andersom. Tijdloosheid kan een kwaliteit zijn: sommige gebouwen en landschappen blijven we prachtig vinden, ongeacht de mode van dat moment. Maar ook

² De Framingtheory uit de sociale wetenschappen is relevant voor het duiden hiervan.

tijdgebondenheid kan een kwaliteit zijn: sommige gebouwen en landschappen waarderen we juist omdat ze een uitgesproken voorbeeld van het denken en handelen in een bepaalde periode zijn. We zouden ze nu niet meer zo maken, maar waarderen ze wel;

- Kwaliteit is schaalgebonden. Een gebied kan als geheel hoog gewaardeerd worden, terwijl binnen het gebied vele plekken kunnen voorkomen waarvoor dat niet geldt. Het omgekeerde komt ook voor, veel mensen zullen stadsrandzones niet hoog waarderen, terwijl ze binnen die gebieden wel prachtige plekjes kennen;
- Kwaliteit is situatie- of contextgebonden. De relatie met de omgeving speelt een belangrijke rol: de Belle van Zuylen kan in een metropool met veel hoogbouw hoog gewaardeerd worden. Aan de rand van het Groene Hart roept de toren echter veel weerstand op en wordt hij door velen als misplaatst beschouwd. Ook de context van het planproces is dus relevant;
- Kwaliteit is doelgebonden. Bij de architectonische kwaliteit van een intensief agrarisch productielandschap zal onze waardering iets anders zijn dan bij de architectonische kwaliteit van een landgoed met veel recreatief gebruik. Dit geldt niet alleen voor gebruiksdoelen, maar ook als het de betekenis betreft. De architectuur van de baroktuin sloot perfect aan bij het streven van Louis XVI om zijn almacht ten toon te spreiden. Hij zou niet blij geweest zijn met een tuin in Engelse Landschapsstijl of een naar binnen gekeerde middeleeuwse kloostertuin.

Om het problematische karakter van het streven naar objectiviteit nog duidelijker te maken, kunnen we verwijzen naar Maarten Jacobs (Jacobs, 2006). Hij onderscheidt drie typen werkelijkheid: fysieke, sociale en mentale werkelijkheid. Een landschap wordt in deze verschillende werkelijkheden steeds van een andere kant beschouwd en heeft in de verschillende werkelijkheden een andere inhoud en betekenis. Hij noemt ze *matterscape*, *powerscape* en *mindscape* (Zie tabel 1.2). De *matterscape* is de materiële realiteit. De *matterscape* kunnen we objectief noemen; hij bestaat, onafhankelijk van onze wensen, stemmingen of bewustzijn. We kunnen eigenschappen of kenmerken van de *matterscape* meten: de doorlatendheid van de bodem, soortenrijkdom, de oppervlakte bos, of de omvang en het patroon van open ruimten. De *powerscape* is de sociale of culturele realiteit en wordt gevormd door regels, wetten, beleid, en tradities. Er bestaan veel formele en informele sociale realiteiten naast elkaar, op verschillende niveaus. In de *powerscape* bepalen groepen (intersubjectief) wat ze belangrijk vinden en wat wel of niet geoorloofd is. Een groep kan bijvoorbeeld vastleggen dat ze het voortbestaan van kleinschalige landschappen belangrijk vindt. De *mindscape* is de mentale realiteit, die wordt bepaald door de subjectiviteit van het individuele bewustzijn. Er bestaan minstens zoveel *mindscapes* als er mensen zijn. De *mindscape* wordt bepaald door persoonlijke waarden, gevoelens en betekenissen. Sommige mensen zullen kleinschalige landschappen hoog waarderen, anderen vertoeven liever in landschappen waar ze 'van zich af' kunnen kijken (Jacobs 2006).

Tabel 1.2 Schema van een meervoudige werkelijkheid (naar Jacobs, 2006).

Landschap	Matterscape	Powerscape	Mindscape
Werkelijkheid	Fysiek	Sociaal	Mentaal
Geldigheid	Waar	Juist	Waarachtig

Vertaald naar de beoordeling van de landschapskwaliteit van ruimtelijke ontwikkelingen betekent dit het volgende: de kwaliteit van een fysiek resultaat (de *matterscape*) is geen intrinsieke eigenschap van die realiteit. Kwaliteit wordt aan iets toegekend en is, zoals we hiervoor aangaven, persoons-, groeps- tijd-, schaal-, context- en doelafhankelijk. Individuen bepalen in hun persoonlijke *mindscape* wat zij van een ruimtelijke ontwikkeling vinden. Wanneer in het beleid een waardering wordt toegekend aan een bepaalde ontwikkeling, dan houdt dat in dat een waardering wordt geïnstitutionaliseerd in de *powerscape*. Het is duidelijk dat het niet eenvoudig is om kwaliteit en kwaliteitscriteria te definiëren die breed worden gedragen.

Opgave: criteria

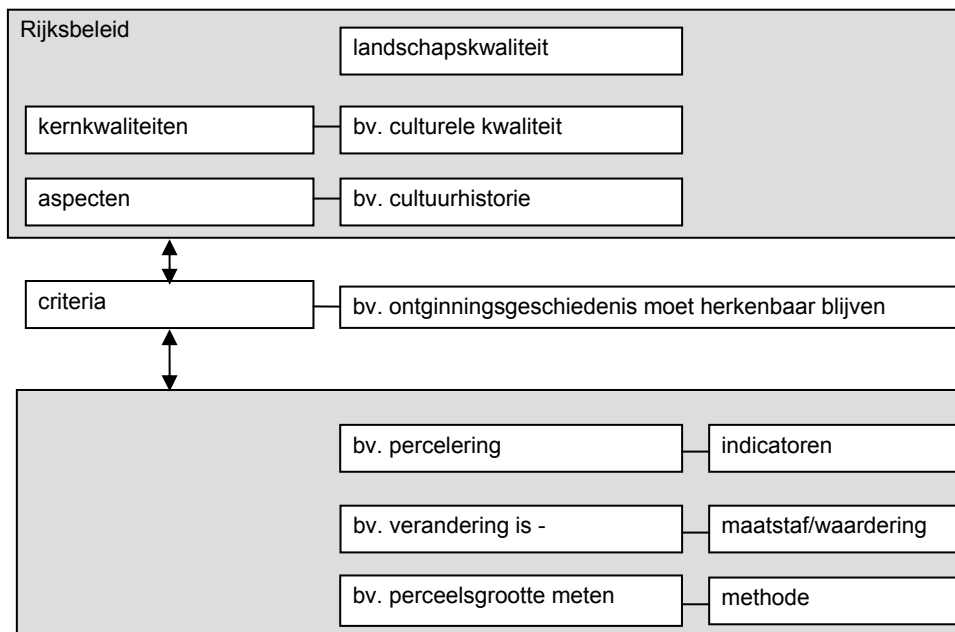
Bij het ontbreken van eenduidige, door het beleid geformuleerde criteria zal het PBL toch op een of andere manier criteria moeten destilleren uit de bestaande diversiteit. Overigens zijn landschap, landschapskwaliteit, architectonische vormgeving en culturele vernieuwing op zich ook al geen eenduidige begrippen. De begrippen leiden steeds weer tot discussie, niet alleen tussen beleidsmensen, experts en leken, maar ook binnen die groepen afzonderlijk. Bovendien is het de vraag in hoeverre de aspecten architectonische kwaliteit en culturele vernieuwing aspecten zelfstandig te beoordelen zijn, of altijd in samenhang met andere kernkwaliteiten en hun aspecten moeten worden gezien. Landschapsexperts bijvoorbeeld lijken de aspecten architectonische kwaliteit en culturele vernieuwing breed en integraal te hanteren, wat het moeilijk maakt om deze aspecten afzonderlijk te beschouwen en te beoordelen.

Allereerst is het dus nodig om de overkoepelende begrippen landschap, landschapskwaliteit, architectonische vormgeving en culturele vernieuwing te definiëren en vervolgens te proberen kwaliteitscriteria te formuleren. Dit resulteert in de volgende onderzoeksvragen:

- **Hoe definiëren deskundigen en beleidsmakers landschap, landschappelijke kwaliteit, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving?**
- **Welke criteria voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving definiëren deskundigen en beleidsmakers?**
- **Welke definities en criteria zijn bruikbaar als basis voor de beoordeling van ruimtelijke ontwikkelingen door het PBL?**

Indicator, maatstaf, methode

De criteria moeten vervolgens worden vertaald naar een indicator of een set van indicatoren, een methode en een maatstaf. *Indicatoren* zijn de kenmerken of eigenschappen die relevant zijn voor de beoordeling (een indicator voor cultuurhistorie is bijvoorbeeld de mate van herkenbaarheid van de ontstaansgeschiedenis, die is uitgewerkt in kenmerkende terreinvormen, herkenbaarheid van de ontginningsgeschiedenis en schaaluiters ten van zeer open en zeer besloten landschappen). Vervolgens is een *methode* nodig om te beoordelen in hoeverre ruimtelijke ontwikkelingen hebben geleid tot veranderingen in de indicator, het liefst op kwantitatieve wijze. De *maatstaf* geeft aan welke waardering aan die verandering wordt toegekend. Ook kan nog een onderlinge weging van waarderingen plaatsvinden (Figuur 1.1.)

Figuur 1.1 Relatie tussen landschapskwaliteit in het beleid en de evaluatie van resultaten door het PBL.

Met dit instrumentarium (indicator, maatstaf en methode) kan worden beoordeeld hoe een ruimtelijke ontwikkeling scoort op een bepaald criterium en in welke mate de ontwikkeling al dan niet een bijdrage levert aan het betreffende kwaliteitsaspect.

Wetenschappelijk verantwoord

Hoewel het PBL zich terdege realiseert dat een werkelijk objectieve evaluatie onmogelijk is, streeft zij bij het ontwikkelen van een evaluatiekader wel naar een *zo objectief mogelijke* aanpak. Dit streven kan worden geïnterpreteerd als een wetenschappelijk verantwoorde aanpak. Een wetenschappelijk verantwoorde aanpak moet voldoen aan de volgende voorwaarden: betrouwbaar, geldig en verifieerbaar. De Jong en Van der Voordt verwoorden het als volgt: "Science equals any collection of statements that features a reliable relationship to reality, a valid mutual relationship and a critical potential with regard to other statements in the same domain" (De Jong en Van der Voordt, 2002). In hun boek werken zij de criteria verder uit, waarbij ze duidelijk maken dat de invulling van de criteria in verschillende wetenschappelijke domeinen verschilt. Wanneer het gaat om het onderzoeken van ontwerpen, wat sterk vergelijkbaar is met de opgave van deze studie, worden de criteria als volgt gedefinieerd. Een aanpak is volgens de auteurs betrouwbaar wanneer de gebruikte concepten en meetmethoden expliciet worden omschreven, wanneer expliciet wordt gemaakt hoe en op grond van welke data de onderzoekers tot hun conclusies komen en wanneer de uitkomsten worden getoetst door anderen. Objectief wordt hier dus vervangen door intersubjectief. Geldig houdt in dat (meet)resultaten steekhoudend moeten zijn om de onderzoeksvraag te beantwoorden; ze moeten relevant en representatief zijn. Door interpretaties (zoals waardeoordelen) en feiten zo veel mogelijk te scheiden, zijn de conclusies open voor discussie en zijn eventueel andere conclusies mogelijk op basis van de feiten. Verifieerbaar wordt in dit geval dus geïnterpreteerd als 'open voor discussie'.

Opgave: wetenschappelijk verantwoord instrumentarium

Als we de behoefte van het PBL aan een wetenschappelijk verantwoorde aanpak vertalen naar een instrumentarium voor de beoordeling van culturele vernieuwing en architectonische kwaliteit, betekent dat het volgende:

- Definieer indicatoren zoveel mogelijk in termen van fysieke, feitelijke kenmerken;
- Maak een duidelijk onderscheid tussen indicatoren (feiten) en maatstaven (interpretaties);
- Bepaal veranderingen in de indicatoren zoveel mogelijk kwantitatief, of, als dat niet mogelijk is, zorg dat een grotere groep overeenstemming bereikt over de mate van veranderingen. Zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden zijn dus in principe mogelijk;
- De argumenten achter een waardering moeten expliciet zijn. De waardering en weging zelf moeten door een bredere groep worden gedragen.

Om tot een wetenschappelijke verantwoord instrumentarium te komen is het dus nodig om betrouwbare, geldige en verifieerbare indicatoren, (meet)methoden en maatstaven te definiëren die voldoen aan de eisen van het PBL. Dit resulteert in de volgende onderzoeksvragen:

- **Welke indicatoren, maatstaven en methoden hanteren deskundigen en beleidsmakers met betrekking tot culturele vernieuwing en architectonische vormgeving?**
- **Welke indicatoren, maatstaven en methoden met betrekking tot culturele vernieuwing en architectonische vormgeving kunnen we formuleren die bruikbaar zijn voor de beoordeling van ruimtelijke ontwikkelingen door het PBL?**

1.3 Aanpak

De studie bestaat uit een aantal onderdelen

Verkenning en analyse van begrippen, criteria en instrumentarium

- Overkoepelende begrippen in beleid, wetenschap en praktijk (op basis van literatuuronderzoek en gesprekken met experts)
 - Definities van landschap, landschappelijke kwaliteit, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving;
 - Onderlinge positionering van landschappelijke kwaliteit, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving;
- Aspecten culturele vernieuwing en architectonische vormgeving in beleid, wetenschap en praktijk (op basis van literatuuronderzoek en gesprekken met experts)
 - Criteria voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving;
 - Onderlinge positionering van criteria;
 - Instrumentarium: indicatoren, maatstaven en methoden;

Nader onderzoek naar structuur in diversiteit (op basis van literatuuronderzoek)

- Ontwerpscholen / ontwerpattitudes.

Oplossingsrichting

- Beschrijving en analyse van methode

2 Verkenning van criteria

2.1 Inleiding

In paragraaf 1.2 geven we aan dat je om criteria te kunnen formuleren zicht moet hebben op wat onder de te beoordelen begrippen wordt verstaan. We geven daarbij aan dat de begrippen steeds weer tot discussie lijken te leiden. Tussen beleidsmensen, experts en leken en discussies binnen deze 'groepen' zelf. In paragraaf 2.2 tot en met 2.5 zoeken we naar definities en daarvan af te leiden criteria voor de verschillende begrippen³. In paragraaf 2.6 zoeken we naar aanknopingspunten binnen verschillende ontwerpattitudes. In de afsluitende paragraaf 2.7 komen we vanuit de resultaten van deze verkenning tot een voorstel voor een mogelijke werkwijze.

2.2 Landschap: definities

Landschap in beleid

In de Nota Landschap (LNV, 1992) wordt landschap gedefinieerd als 'het waarneembare deel van de aarde, dat wordt bepaald door de onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding van de factoren klimaat, reliëf, water, bodem, flora en fauna, alsmede het menselijk handelen'.

In het vigerende generieke landschapsbeleid uit de Nota Ruimte (VROM, 2004) gaat het om meer dan alleen de fysieke verschijningsvorm en haar natuurlijke- en gebruikswaarde. Belevingswaarde en culturele waarde krijgen een gelijkwaardig belang toegekend. De per definitie pluriforme beleving en in de tijd veranderlijke culturele waarde van landschap lijkt hiermee uitgangspunt geworden. De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) benadrukt dat door, in haar commentaar op het Actie Programma Ruimte en Cultuur (Min. OC&W, 2005), kwaliteit van ontwerp te formuleren als cultuurbepaald optimum is tussen functionaliteit, vormgeving en duurzaamheid.

Ook wordt duidelijk dat van het denken in de tegenstelling stad en land, dat al sinds de industriële revolutie bestaat, nog geen afscheid is genomen (Vroom, 2005). De nadruk van de vigerende beleidsboodschap ligt op het in stand houden van de (cultuurhistorische) variatie in beelden van stad en land: 'Door de ruimtevraag juist zorgvuldiger in lijn met bestaande patronen te accommoderen kan ruimtelijke kwaliteit worden ontwikkeld en verbeterd'. Met het complexe begrip landschap wordt vooral bedoeld op het landelijk gebied. Hierbij wordt het cultuurlandschap vooropgesteld als hét uitgangspunt voor de(her)inrichting van het Nederlandse landschap.

Het is zeer de vraag of het denken in een tegenstelling stad-land de discussie over wat wel en wat niet kan in 'landschap' niet te kort doet.

Landschap in wetenschap en praktijk

In het *Lexicon van de landschapsarchitectuur* (Vroom, 2005) wordt gesteld dat de beleidsdefinitie wordt gekleurd door de behoefte om te kunnen interveniëren via planvorming en ontwerp. Het landschap als het waarneembare deel van de aarde, dat wordt bepaald door de onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding van de factoren bodem, reliëf, water, klimaat, flora en fauna, alsmede het menselijk handelen', is een lastige materie om grip op te

³ In bijlage 1 staat een overzicht van gevonden aspecten en criteria.

krijgen. Er wordt daarbij aangegeven dat de tuin- en landschapsarchitect altijd vanuit een tweeledigheid in beeldvorming werkt. 'Aan de ene kant het te ontleden object om vanuit het begrijpen te kunnen interveniëren. Aan de andere kant landschap als spiegel van onze strevingen en verlangens, de bron van onze zingeving. Beide invalshoeken zijn nodig om plannen te maken die tot de verbeelding spreken'.

In het Lexicon wordt de worsteling van Olwig & Jackson (Zie Vroom, 2005). beschreven. Het blijkt erg moeilijk te zijn een definitie te geven die alle invalshoeken dekt. 'Onder invloed van de Descartiaanse scheiding van subject en object kunnen we het 'land' van landschap als beschrijfbaar, ontleedbaar zien in zijn componenten zoals bodem, waterhuishouding, begroeiing en bebouwing. Maar het landschap van onze alledaagse leefwereld is wat we zien: onze omgeving, vol betekenissen, verhalen van toen en nu, verwachtingen en emoties. Afhankelijk van kennis en het herkennen, van normen en waarden, doelstellingen en belangen wordt het landschap geheel verschillend gezien en gedefinieerd'.

2.3 Landschapskwaliteit: definities

Landschapskwaliteit in beleid

Met de Nota Landschap (LNV, 1992) is het landschapsbeleid op de kaart gezet. Landschappelijke kwaliteit werd hier uitgewerkt als:

- esthetisch waardevol (schoonheid);
- ecologisch goed functioneren (stevigheid);
- economisch goed functioneren (bruikbaarheid).

Deze driedeling is afgeleid van Vitruvius (schoonheid - venustas, stevigheid - firmitas, bruikbaarheid – utilitas / tabel 2.1). De Nota Ruimte (VROM, 2004) hanteert een vergelijkbare driedeling voor ruimtelijke kwaliteit: belevingswaarde, toekomstwaarde en gebruikswaarde. Gebruikswaarde staat hier vooral voor het tegelijkertijd gebruik kunnen maken van de ruimte door meerdere functies. Waarbij toegankelijkheid en veiligheid voorop staan. Bij toekomstwaarde staan vooral duurzaamheid, biodiversiteit, robuustheid, aanpasbaarheid en flexibiliteit in de tijd centraal. En bij belevingswaarde gaat het vooral om cultureel besef, diversiteit, menselijke maat, identiteit, afleesbaarheid van (cultuur)historie en schoonheid.

Tabel 2.1 Overzicht van aspecten van landschappelijke / ruimtelijke kwaliteit

Aspecten van landschappelijke / ruimtelijke kwaliteit			
Vitruvius	Venustas	Firmitas	Utilitas
	Schoonheid	Stevigheid	Gebruikswaarde
Nota Landschap	Esthetisch waardevol	Ecologische goed functioneren	Goede economisch functionele basis
Nota Ruimte	Belevingswaarde	Toekomstwaarde	Gebruikswaarde

Voor de beschrijving van wat bepalend is voor de kwaliteit van landschap leunt de Nota Ruimte sterk op het principe van de lagenbenadering en water als structurerend principe voor het ruimtelijke beleid. Algemeen landschappelijke, natuurlijke, culturele en cultuurhistorische waarden dienen meegenomen te worden om kwaliteit te genereren bij ruimtelijke afwegingen (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Cultuurlandschap leidend voor ruimtelijke kwaliteit (Nota Ruimte)

	Waarden			
	Algemeen land-schappelijke	Natuurlijke	Culturele	Cultuurhistorische
Ruimtelijke kwaliteit ontwikkelen en verbeteren				Zorgvuldigheid: 'in lijn met bestaande patronen'

Met de stelling dat kwaliteit van landschap samenhangt met respect voor historie en dan vooral daarmee samenhangende landschappelijke structuren, is een deelvraag al beantwoord. In het specifieke landschapsbeleid voor de Nationale Landschappen wordt dit opgepakt door de focus op drie landschappelijke kernkwaliteiten per Nationaal Landschap. Voor het reguliere landschapsbeleid zijn echter geen landschappelijke kernkwaliteiten geformuleerd. Hier worden alleen vier algemene kernkwaliteiten genoemd als samenhangende aandachtspunten bij het vormgeven en ontwikkelen met kwaliteit. Door de nadruk in het specifieke landschapsbeleid op de uitwerking van deze fysieke kenmerken van het cultuurlandschap blijven voortsnog de culturele en belevingsaspecten (de hedendaagse waardering en betekenis) van dat heel fysiek opgevatte cultuurlandschap onderbelicht.

Landschapskwaliteit in wetenschap en praktijk

Van Assche (2002) geeft aan dat een kwaliteitsbeeld ontstaat door het toekennen van betekenissen door mensen, een proces dat weer wordt beïnvloed door het (veranderlijke) wereldbeeld van de beoordelaar. Hij zegt dan ook dat 'de kwaliteit van het landschap niet is te benoemen omdat kwaliteit geen intrinsiek onderdeel is van het landschap'.

Kwaliteit is dus geen onderdeel van het landschap maar ontstaat door het toekennen van betekenissen (waardering) van mensen aan landschap (tabel 2.3). In het onderzoek 'speculatieve cultuurhistorie' (Groot *et al*, 2005) wordt de redenering omgekeerd. Iets dat gewaardeerd wordt heeft kwaliteit. Kwaliteit kun je echter niet voorspellen.

Tabel 2.3 Kenmerken van belang bij waardesprongen, ontleent aan 'Speculatieve cultuurhistorie'

Kenmerken van belang bij waardesprongen				
Object		Context	Sociale omgeving	Economische mechanismen
Niet of nauwelijks conceptualisatie				
Primaire kenmerken object	Objectkenmerken	Contextkenmerken	Sociale kenmerken	Economische kenmerken
Grootte en massa	Leeftijd			
Compositie en ruimtelijke verdeling	Functionaliteit	Omgeving, plaats, positie	Stijl	
Ritme	Zorg	Diversiteit	Smaken verschillen	
Kleur	Ambachtelijkheid	Compleetheid versus fragmenten	Wat van ver komt is goed	
Contrast	Duurzaamheid, robuustheid	Puurheid, oorspronkelijkheid	Beïnvloeding	
Mate van decoratie	Flexibiliteit	Zeldzaamheid, schaarste uniciteit	Bekendheid van de ontwerper	
Mate van detaillering	Amusementswaarde	Oriëntatie	Leken, deskundigen en avant-garde	
Gebruik van herkenbare vormen	Atmosfeer		Kennis	
Licht			Verhaal	

Resultaat van dit onderzoek was dan ook geen antwoord op de vraag wat de cultuurhistorie van de toekomst gaat worden, maar wel inzicht in hoe betekenissen tot stand komen. Dit kan als hulpmiddel worden gebruikt om de waardering in te schatten van veranderingen in de leefomgeving. Hiervoor hebben de onderzoekers een aantal aandachtspunten (kenmerken die de kans op waardering vergroten) op een rij gezet. Ze concluderen dat wanneer een ontwikkeling voldoet aan bepaalde kenmerken van het (primaire) object, de context, de sociale omgeving en economische mechanismen, de kans groter is dat ze gewaardeerd zullen worden. En met waardering hebben ze per definitie kwaliteit. Waarbij nog niet is vast komen te staan op basis van welke object of context kenmerken of sociale omgevingsfactoren dat is gebaseerd. (zie tabel 2.3).

2.4 Culturele vernieuwing: definities en criteria

Culturele vernieuwing in beleid

Culturele vernieuwing is in de Nota Ruimte gepositioneerd als een aspect van de kernkwaliteit culturele kwaliteit, één van de vier door het rijk in de Nota Ruimte geformuleerde kernkwaliteiten. Het begrip wordt echter niet verder uitgewerkt.

Cultureel vernieuwing in wetenschap en praktijk

Wat staat er eigenlijk centraal bij een begrip als culturele vernieuwing? Gaat het puur om de vernieuwing of gaat het vooral om ontwikkelingen die naast vernieuwend ook blijvend zijn (gevestigd onderdeel van de cultuur worden)? Het gaat in het laatste geval dus om die zaken die gaan behoren tot laten we zeggen de gewaardeerde cultuurhistorie.

Peter Paul Witsen vraagt zich hardop af of de Zweedse buurten, de kastelen en de grachtengordelkopieën toonbeelden van culturele leegte, verwarring of juist vernieuwing zijn (Witsen, 2005). Hij benadrukt dat vernieuwing vooral te maken heeft met een omslag in denken over de organisatie van de ruimte. Vernieuwend is volgens Christiaan Zalm bijvoorbeeld het erkennen van de diversiteit, geef gebruikers van de ruimte de kans zich de ruimte mentaal en fysiek toe te eigenen (Tilborg, 2004).

Elco Brinkman (voorzitter Bouwend Nederland) benadrukt in de Trouw-serie het mooiste gebouw van Nederland dat een sterke overheidsbemoeienis via bestemmingsplannen, bouwvergunningen en welstandscommissies ertoe zal leiden dat ontwerpen zich aan een gemiddelde moeten aanpassen. Dit gemiddeld kan dan nog zoveel 'basiskwaliteit' bevatten, voor vernieuwing is het 'de dood in de pot'. Culturele vernieuwing kan niet van bovenaf georganiseerd en al helemaal niet opgelegd worden. Culturele vernieuwing komt juist vanuit het tegendraadse, vanuit een onverwachte hoek. Landschapsarchitect Peter Vrijlandt maakt de vergelijking met de benadering van de regel- en wetgeving rondom de EHS en de vogel- en habitatrichtlijnen. Vrijlandt geeft in een gesprek aan dat door alles vast te leggen je de materie dood slaat.

Christiaan Zalm vraagt zich hardop af of de betekenis van ons platteland, bestaande uit cultuurlandschappen, wel up to date is (Tilborg, 2004). Volgens Zalm is er iets mis met onze kijk op kwaliteit. We slagen er onvoldoende in om nieuwe kwaliteit te ontwikkelen en toe te voegen. Onze standaard voor ruimtelijke kwaliteit ligt nog teveel besloten in de polariteit stad-land. 'De kwaliteit van de transformatieprocessen (vernieuwingsprocessen) in onze cultuurlandschappen zou moeten liggen in de te ontwikkelen betekenis in relatie tot het stedelijke veld'.

Criteria voor culturele vernieuwing

Het blijkt lastig te zijn een definitie te geven van culturele vernieuwing. Zonder definitie is het ook lastig tot criteria te komen. Men beperkt zich tot het benoemen van voorwaarden om culturele vernieuwing tot stand te laten komen (tabel 2.4).

Tabel 2.4 Percepties van culturele vernieuwing

Culturele vernieuwend in het landschapsbeleid zou zijn:	
Peter Paul Witsen	Omslag in denken over de organisatie van de ruimte: het erkennen van de diversiteit, geef gebruikers van de ruimte de kans zich de ruimte mentaal en fysiek toe te eigenen.
Elco Brinkman	Sterke overheidsbemoeienis leidt tot middelmaat, vernieuwing komt altijd uit onverwachte hoek.
Christiaan Zalm	'De kwaliteit van de transformatieprocessen in onze cultuurlandschappen zou moeten liggen in de te ontwikkelen betekenis in relatie tot het stedelijke veld'.

2.5 Architectonische vormgeving: definities en criteria

Architectonische vormgeving in beleid

De Nota Ruimte gaat niet nader in op het begrip architectonische vormgeving. Ook in beleidsstukken als een architectuurnota wordt geen eenduidig beleidsstandpunt ingenomen door het geven van een heldere definitie.

Architectonische vormgeving in wetenschap en praktijk

Experimenten van Robert L. Pirsig met zijn studenten tonen aan dat kwaliteit moeilijk is te benoemen, maar gemakkelijk is te herkennen (Vroom, 2005). De studenten bleken prima in staat elkaars werk te beoordelen en te rangschikken op kwaliteit. Ze hadden blijkbaar een gedeeld oordeel, want de overeenkomst in de keuze van de meerderheid was hierbij opvallend. Op de vervolgvraag, hoe ze tot die beoordeling waren gekomen en welke criteria ze hanteerden, hadden ze echter geen antwoord.

In Lexicon van de Landschapsarchitectuur (Vroom, 2005) wordt onder de term kwaliteit doorverwezen naar de niet minder complexe begrippen: beleven, diversiteit, duurzaamheid, esthetica, flexibiliteit, functie, identiteit, oriëntatie en waarden. Er wordt tevens gesteld dat we in een verwetenschappelijkte samenleving leven en dat we kwaliteit toekennen op basis van een door kenners bepaalde voorselectie. Een door kenners bepaalde voorselectie, geformaliseerd en van een kwaliteitslabel voorzien, hoeft echter niet hetzelfde te zijn als de kwaliteit zoals die door mensen wordt herkend of beleefd. Rik Herngreen refereert hieraan met zijn pleidooi voor het apocriefe naast een heersende canon (Herngreen, 2002). Mensen moeten (meer) ruimte krijgen om hun eigen betekenissen te geven aan hun omgeving (zie ook Witsen in paragraaf 2.4). Hierbij is de canon de geformaliseerde kwaliteit en is het apocriefe de door mensen zelf beleefde/gecreëerde/toegevoegde kwaliteit (tabel 2.5).

Tabel 2.5 Percepties van architectonische kwaliteit

Architectonische kwaliteit	
Lexicon (Vroom)	<i>Geformaliseerde 'kenners' kwaliteit</i>
	Kwaliteit wordt toegekend door een door kenners bepaalde voorselectie in onze verwetenschappelijkte samenleving.
Rik Herngreen	<i>Door 'niet-kenners' beleefde kwaliteit</i>
	Naast deze heersende canon (kenners oordeel) is er een noodzaak voor mensen om hun eigen betekenissen aan hun omgeving te kunnen geven (apocrief).

Criteria voor architectonische kwaliteit

Landschapsarchitect en onderzoeker Harry Dijkstra (Dijkstra *et al*, 1998) schuift in zijn onderzoek vijf (multi-interpretabele) kenmerken naar voren die bepalend zijn voor architectonische kwaliteit: samenhang tussen vorm en functie, relatie tussen bebouwde en niet-bebouwde omgeving (terrein en omgeving), helderheid van het architectonische concept, wijze waarop associatieve betekenissen in het concept worden gehanteerd en wijze van omgang met maten en verhoudingen. Ondertussen definieert landschapsarchitect en stedenbouwkundige Riek Bakker kwaliteit sec als schoonheid vermeerderd met functionaliteit (Trouw, 2007). Volgens architect Sjoerd Soeters heeft architectuur pas kwaliteit wanneer het in de omgeving past en als het de tijd vasthoudt (Trouw, 2007).

Voor architectonische kwaliteit is meer nodig dan alleen architectonische criteria zegt architect Jeroen van Schooten. Hij geeft aan dat de maatschappelijke betekenis van architectuur bepalend is voor het kwaliteitsoordeel. Deze betekenis kan zelfs helemaal los staan van het architectonische object (Trouw, 2007).

Kenmerken als efficiënt, goedkoop, flexibel en snel zijn volgens architect / conservator Aaron Betsky belangrijke criteria voor de beste architectuur van de wereld (lees typisch Nederlandse architectonische kwaliteit) (Trouw, 2007). Deze beoordeling van de kwaliteit van het materiaalgebruik (robuustheid / stevigheid) blijkt echter verre van eenduidig te zijn. Het gemiddelde VINEX huis heeft bijvoorbeeld niet een kwaliteit van materiaalgebruik die het vertrouwen geeft dat het er over 100 jaar nog staat, terwijl juist dat architect Carl Weeber als kwaliteit bestempelt (Trouw, 2007). Hij prijst de flexibiliteit van een bouwwijze waarbij de duurzaamheid van de materialen aanleiding geven om elke 25 jaar weer geheel volgens de dan heersende tijdsgeest en trends te kunnen bouwen.

In een gesprek met landschapsarchitect en belevingsdeskundige Lon Schöne (werkzaam bij Alterra Wageningen UR) benadrukt Schöne dat in discussies over kwaliteit eigenlijk altijd één ding terugkomt, en dat is de menselijke maat. Bij gebouwen gaat dat over de *schaal, de verhoudingen, klimaat, daglicht, etc.*, tussen de ruimte voor de bezoeker, om bijvoorbeeld te imponeren, en ruimte voor diegenen die in dat gebouw moeten werken. In het (Nederlandse) landschap speelt de mens soms geen of marginale rol bij het ontwerp. Denk daarbij aan de vaak *monofunctionele benadering* vanuit de natuurontwikkeling, vergelijkbaar aan de ruilverkaveling in de landbouw. Schöne geeft ook aan dat doel- en of doelgroepgerichte planvorming en ontwerp pas kwaliteit heeft als ook andere doelen en of doelgroepen worden gefaciliteerd. Dit zijn belangrijke aspecten van de gebruikswaarde en belevingswaarde zoals ook in de Nota Ruimte geformuleerd.

Instant herkenbaarheid, door middel van een embleem of een bepaalde stijl bestempelt architect Matteo Thun als te gemakkelijk en vooral goedkoop (Weyel, 2007). Volgens Thun kun je pas van goede vormgeving spreken als dat anonieme vormgeving is. Het gaat om het creëren van plezierige werk- woonomgevingen en niet om te overdonderen met bijzonder design. Architect Matteo Thun stelt de menselijke maat als voorwaarde. 'Architectuur is er voor mensen en niet andersom'. Zijn stokpaardjes zijn dan ook eco in plaats van ego en ethisch in plaats van esthetisch. Hij is wars van het soort 'starchitectuur' dat nu leeft. Thun's belangrijkste uitgangspunt is de plek van een nieuw gebouw, het gebouw en de materialen moeten er thuis horen. Dit is bepalend voor de vorm. Door het klein en dichtbij te houden creëer je iets dat er bijna van nature hoort. 'Dat geeft een gebouw bijna recht van bestaan' (zie ook tabel 2.6).

Tabel 2.6 Percepties van criteria voor architectonische kwaliteit

Harry Dijkstra (landschapsarchitect)
Samenhang tussen vorm en functie
Relatie tussen bebouwde en niet-bebouwde omgeving (terrein en omgeving)
Helderheid van het architectonische concept
Wijze waarop associatieve betekenissen in het concept worden gehanteerd
Wijze van omgang met maten en verhoudingen
Aaron Betsky (architect / conservator)
Efficiënt
Goedkoop
Flexibel
Snel
Sjoerd Soeters (architect)
Wanneer het in de omgeving past en als het de tijd vasthoudt
Jeroen van Schooten (architect)
Maatschappelijke betekenis
Lon Schone (landschapsarchitect)
Menselijke maat: schaal, de verhoudingen, klimaat, daglicht, etc.
Multifunctionaliteit
Matteo Thun (architect, vormgever)
Gebruik / mens staat centraal
Met respect voor de plek (vergelijk met aandacht voor natuur en cultuurhistorie)
Bouwmaterialen moeten lokaal gewonnen zijn (vergelijk inheemse plantensoorten)

2.6 Ontwerpscholen en ontwerpattitudes

De verkenning naar definities en criteria voor o.m. architectonische vormgeving en culturele vernieuwing heeft niet geleid tot de benodigde eenduidigheid. De verwachting is dat de diversiteit aan criteria zal toenemen bij het vergroten van de bevroegde groep. De criteria sluiten elkaar niet zozeer uit. Welke criteria nu zwaarder wegen is weer sterk persoons- en groepsgebonden. Wel blijken dezelfde criteria geheel verschillende te kunnen worden geïnterpreteerd. Voor de een is duurzaamheid hetzelfde als dat een 'bouwwerk' de tand des tijds kan weerstaan, terwijl voor de andere juist duurzaam wordt geassocieerd met het zo flexibel zijn dat ingespeeld kan worden op actuele trends van bouwen (paragraaf 2.5).

In deze paragraaf wordt onderzocht of door middel van een afbakening van de groep beoordelaars, aan de hand van het vakgebied van de landschapsarchitectuur, wel tot een eenduidige / gezamenlijk gedragen set van criteria voor de beoordeling van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing kan worden gekomen.

Ontwerpopvattingen

De landschapsarchitectuur is een relatief jong vakgebied met een relatief kleine groep beroepsbeoefenaars. Het vakgebied kent zijn oorsprong in een modernistische traditie, waarbij een sterk geloof in de maakbaarheid van de samenleving centraal stond. De grote projecten als het vormgeven aan het nieuwe land van de IJsselmeerpolders zijn sprekende voorbeelden van dit maakbaarheidsdenken. Maar ook het rationaliseren van het agrarische landschap, het maken van landschapsplannen voor herinrichting, ruilverkaveling en het 'ontwikkelen' van nieuwe natuur zijn daar onder te scharen.

Met het verschijnen van de dissertatie van Johan Meeus (Meeus, 1984) zijn voor het eerst verschillende ontwerpscholen in de landschapsarchitectuur beschreven. Meeus beschreef naast een moderne en een traditionele ontwerpattitude ook een postmoderne ontwerpattitude.

Voor de vakdiscussie was die derde stroming een weldaad, er werd een oude tegenstelling doorbroken. De maakbaarheid van de 'modernen' en het gevoel en de sprekende vormtotaal van de 'traditionelen' werden verrijkt met een nieuwe zienswijze. Deze zette zich af tegen het nietszeggende moderne ontwerp of tegen de moderne planvorming die vervreemd was van de mensen in het landschap. In de modernistische traditie wordt maatschappelijke ontwikkeling nog gezien als een doelgericht en rationeel proces waarbij kennis een belangrijke rol speelt, een houding die vanuit het postmodernisme fundamenteel wordt bekritiseerd. In het postmodernisme worden begrippen als waarheid en authenticiteit sterk in twijfel getrokken. Ontwerpvoorbeelden zijn lastig te duiden omdat de postmoderne periode zelf moeilijk in ontwerpvoorbeelden helder is neer te zetten vanwege de lastig te duiden vorm- en inhoudskenmerken. In de beeldende kunst wordt het postmodernisme getypeerd in door termen als eclecticisme, kritiek op instituten, deconstructie, relativisme en massamedia.

In 'Çeci n'est pas un plan' schetst Henk van Blerck (Van Blerck, 2005) ter gelegenheid van de 7de EO Wijers prijsvraag naast de drie stromingen van Meeus een nog veel grotere diversiteit aan ontwerpbenaderingen (zie voor een overzicht bijlage 4). Deze verschillende benaderingen zijn gebaseerd op de verschillende rollen die (typen) ontwerpers spelen in de ruimtelijke planvorming. Deze verschillende rollen vragen verschillende strategieën, welke weer resulteren in verschillende (voor die rol specifieke) definities voor goed ontwerp of vernieuwing, met gebruik van een eigen set aan criteria. Ontwerpers blijken daarnaast vaak afhankelijk van de context en de fase in het proces zich verschillende ontwerpattitudes aan te meten.

Conclusie

Deze paragraaf maakt duidelijk dat het vakgebied van de landschapsarchitectuur vele verschillende attitudes / scholen en ontwerpopvattingen kent. Deze scholen kennen (juist) geen gemeenschappelijk set van opvattingen over wat goede architectuur is. De scholen binnen het vakgebied van de landschapsarchitectuur bieden daarom dan ook geen aanknopingspunt voor heldere gedeelde criteria voor architectonische vormgeving en culturele vernieuwing.

2.7 De resultaten nader beschouwd

Uit de voorgaande paragrafen wordt duidelijk dat er rondom de begrippen landschap, landschappelijke kwaliteit, architectonische vormgeving en culturele vernieuwing een grote diversiteit in definities en daarvan af te leiden criteria bestaat.

Sim Visser (werkzaam bij Ministerie LNV) geeft in een gesprek aan dat de overheid zich onvoldoende uitspreekt over wat ze nu wil. Het zijn nu vooral de meetbaarheid, de rationaliteit, het proces en de participatie die voorop de agenda staan. Dirk Sijmons (tot medio 2008 Rijksadviseur voor het Landschap) geeft in een gesprek over zijn ervaringen met kwaliteitsborging aan dat je wel dingen kunt gaan benoemen, maar dat ze toch weer veranderen met het verloop van de tijd. Het verhaal over waar je nu op toetst is altijd een situatiespecifiek 'work in progress'.

Het 'gevaar' van het hanteren van een vaste set criteria als uitgangspunt voor nieuwe ontwikkelingen is dat een regel die door een kleine groep met macht is bepaald de norm wordt. Andere visies op kwaliteit worden op die manier onmogelijk gemaakt en dus ook nieuwe (vernieuwende) ontwikkelingen geënt op die alternatieve visies.

Op een hoog abstractieniveau komen de opvattingen over wat kwaliteit is nog wel overeen. Met de concretisering nemen de meningsverschillen echter toe (Dijkstra en Schöne, 2000).

Verwarring ontstaat veelal doordat begrippen op verschillende abstractieniveaus door elkaar heen worden gebruikt (Hooimeijer *et al.*, 2001.). Landschapsarchitect Peter Vrijlandt (werkzaam bij Wageningen UR) geeft in een gesprek aan dat je bijvoorbeeld op een van te voren vast te stellen schaalniveau (bovenlokaal – regionaal) veranderingen in structuren kunt meten. Je kunt constateren dat er sprake is van een afname in diversiteit in structuur op dat schaalniveau. De constatering dat deze afname leidt tot verminderde leesbaarheid van landschappen is echter een waardeoordeel. En een extrapolatie van de meting en haar waardering naar een lager of hoger schaalniveau is niet zomaar mogelijk (tabel 2.7).

Tabel 2.7 Extrapolatie van bevindingen en waardering naar een ander schaalniveau is niet zomaar mogelijk.

Hoogste abstractieniveau	Kwaliteit		
Lager abstractieniveau	Samenhang	Duurzaamheid	Identiteit
Lager abstractieniveau	Vorm randvoorwaarden	Programmatische randvoorwaarden	Betekenis randvoorwaarden
	Maar ook ...	Maar ook ...	Maar ook ...

De deelaspecten culturele vernieuwing en architectonische kwaliteit blijken niet als op zichzelf staande te meten grootheden te isoleren. Het beleidskader rondom landschap zelf en haar uitgangspunten, maar ook de diversiteit aan opvattingen onder experts en praktijkmensen bevestigen dit.

We komen tot de conclusie dat er geen reële mogelijkheden zijn om vaste criteria en daarvan afgeleide indicatoren en maatstaven te ontwikkelen die een oordeel geven over de architectonische vormgeving of de mate van culturele vernieuwing van ruimtelijke ontwikkelingen in het landelijke gebied. Dit neemt niet weg dat er in de praktijk wel degelijk (sectorale) richtlijnen voor kwaliteit worden gehanteerd. Monumentencommissies hanteren (variabele) richtlijnen, welstandscommissies hanteren naast een generieke set ook per commissie variërende specifieke criteria en gemeentelijke beeldkwaliteitsplannen beschrijven (per gemeente specifieke) uitgangspunten waaraan plannen moeten voldoen (Tabel 2.8).

Tabel 2.8 Deze tabel illustreert dat de gevonden criteria (literatuur en gesprekken) voor architectonische vormgeving juist ook buiten het domein van de kernkwaliteit culturele kwaliteit vallen. Deze opsomming is een mogelijke interpretatie, de gevonden criteria zijn mogelijk ook onder andere kwaliteiten te scharen.

De vier kernkwaliteiten zoals geformuleerd in de Nota Ruimte afgezet tegen de gevonden criteria voor architectonische vormgeving	
Kernkwaliteiten	Criteria
Ecologische kwaliteit	Passend in omgeving
Culturele kwaliteit	Tijd vasthouden
	Zorgvuldigheid betrachten t.o.v. historische structuren en patronen
	Maatschappelijk waardevol
Gebruiskwaliteit	Snel
	Flexibel
	Goedkoop
	Efficiënt
Belevingskwaliteit	Wijze van omgang met maten en verhoudingen
	Relatie tussen bebouwde en niet-bebouwde omgeving (terrein en omgeving)
	Samenhang tussen vorm en functie
	Menselijke maat
	Helderheid van het architectonische concept
	Wijze waarop associatieve betekenissen in het concept worden gehanteerd
	Schoonheid en functionaliteit

Er bestaan ook verschillende strategieën om kwaliteitsdiscussies te voeren. Soms wordt het lot van een ontwikkeling in handen gelegd van een ontwerper van naam en faam. In andere gevallen wordt er een prijsvraag georganiseerd om zoveel mogelijk creativiteit los te maken. Steeds vaker worden er speciale kwaliteitsteams ingesteld om het proces rond een ontwikkeling langdurig te begeleiden en te voeden.

Ook bestaat er al een hulpmiddel voor de begripsbepaling van ruimtelijke kwaliteit. Deze kwaliteitsmatrix (Hooimeijer *et al.*, 2001). is het resultaat van een onderzoek in opdracht van Habiforum (bijlage 5) en helpt om aspecten en deelaspecten van ruimtelijke kwaliteit gezamenlijk te maken, samenhangend te beschrijven en begrijpelijk te typeren. Het doel van de werkwijze is een vruchtbare uitwisseling van visies en opvattingen over ruimtelijke kwaliteit. Ook deze werkwijze levert geen generieke set aan afrekenbare criteria.

Ook bestaat er al een methode, namelijk de zogenaamde Landschapskwaliteitsteam-toets (LKT-toets), om zonder vaste criteria op een betrouwbare, geldige en verifieerbare wijze uitspraken te doen. De methode kan ingezet worden om een (beoogde) ontwikkeling op voorhand (ex-ante) of na realisatie (ex-post) te beoordelen. Ook deze werkwijze levert geen vaste set van indicatoren en maatstaven op, maar de beoordeling gebeurt wel systematisch.

In het volgende hoofdstuk zal worden uiteengezet wat de werkwijze van de LKT-toets nu zo aantrekkelijk maakt, ook voor de discussie gericht op het beoordelen van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing.

3 Methode als uitgangspunt

3.1 Inleiding

In de conclusie van het vorige hoofdstuk maken we duidelijk dat er geen vaste criteria en daarvan afgeleide indicatoren en maatstaven zijn te benoemen die een oordeel mogelijk maken over de architectonische vormgeving of de mate van culturele vernieuwing van ruimtelijke ontwikkelingen in het landelijke gebied. Daarnaast geven we aan dat er wel een mogelijkheid bestaat om toch zonder vaste criteria op een betrouwbare, geldige en verifieerbare wijze uitspraken te doen.

In dit hoofdstuk wordt de werkwijze van de LKT-toets verder toegelicht en wordt uiteengezet wat deze manier van werken nu zo aantrekkelijk maakt voor de discussie gericht op het beoordelen van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing.

3.2 De LKT-methode

Achtergrondschets

Tien jaar geleden heeft het toenmalige IKC Natuurbeheer van het Ministerie van LNV een methode laten ontwikkelen waarmee een multidisciplinaire evaluatie kan worden uitgevoerd van de landschappelijke kwaliteit die landschapsvernieuwing in een gebied oplevert.

10 jaar en 20 LKT-toetsen verder...

De LKT-methode is ontwikkeld om landschapsvernieuwing en verandering te beoordelen. Het betreft, met opzet, een globale kwalitatieve en geen specifieke en kwantitatieve beoordeling. Een gerichte discussie in een Landschapskwaliteitsteam over het landschap als geheel vormt de basis voor deze methode. Het gaat daarbij vooral om het onderkennen en stimuleren van nieuwe waarden die in het landschap zijn ontstaan (ex-post) en kunnen ontstaan (ex-ante). Juist deze kwalitatieve insteek maakt de methode zo goed inzetbaar op lastig in 'statistieken' te vatten onderwerpen.

Terugkijkende lijken LKT-adviezen⁴ (adviezen voortkomend uit de gezamenlijke beoordeling van de landschapskwaliteit in het Landschapskwaliteitsteam) geschikt voor het bespreekbaar maken van landschapskwaliteit bij vernieuwing. De te maken afwegingen voor het behoud, de versterking of de ontwikkeling van landschappelijke kwaliteit worden door het advies inzichtelijk gemaakt. Afhankelijk van de noodzakelijk geachte voorwaarden voor kwaliteit hanteren de adviezen een procesmatige of een meer fysiek ruimtelijke focus⁵.

Terugkerende argumenten

Terugkijkend naar de ervaringen met de al afgeronde LKT-adviezen is er een aantal terugkerende criteria, indicatoren en maatstaven voor landschapskwaliteit te identificeren. Over deze punten bestaat zo het lijkt een zekere mate van consensus.

Zo is er telkens weer de constatering dat de kwaliteit van een landschap op meer is gebaseerd dan alleen ruimtelijk visuele kenmerken (esthetiek). De economische vitaliteit in een gebied blijkt een wezenlijke voorwaarde voor het behoud van de esthetische kwaliteiten. Hierbij

⁴ In bijlage 2 staat een korte beschrijving van het type toepassingsgebieden waarbinnen de LKT is gebruikt

⁵ In bijlage 3 staat een korte beschrijving van een drietal LKT-adviezen.

wordt economische vitaliteit breder gezien dan de bedrijfseconomische kracht van enkele individuele bedrijven. Verval van maatschappelijke processen, door het ontbreken van een ontwikkelperspectief, is een directe bedreiging voor de harmonie in het landschap.

Verder blijkt dat waardering en ervarbaarheid van natuurlijke patronen en processen hand in hand gaan. Ervarbaarheid van natuurlijke patronen en processen op bovenlokale schaal maakt een landschap robuust. Zelfregulerende nieuwe natuur is vooral interessant voor gebieden met een grote bovenlokaal georiënteerde dynamiek en een vernieuwende landschapsstructuur. In kleinschalige landschappen, waar de dynamiek samenhangt met een lokaal gebonden (menselijke) dynamiek biedt verweving een beter alternatief.

In veel Landschapskwaliteitsteams wordt aandacht besteed aan de (esthetisch) verhalende betekenis van een landschap. Adviezen pleiten vaak voor ontwikkelen in samenhang met de relictten in het historische cultuurlandschap. Waarbij een gebiedseigen vormtotaal niet geïnterpreteerd moet worden als een geromantiseerd verleden. Landschapskwaliteitsteams benadrukken overigens dat ook de keuze om te ontwikkelen in aansluiting op de dynamiek van het grondgebruik (dus niet in lijn met het bestaande) ook legitiem is en te ontwikkelen landschapskwaliteit niet per definitie uitsluit.

Ook wordt vaak benadrukt dat de ontwikkeling van landschapskwaliteit weer in relatie gebracht moet worden met de wijze waarop kansen worden gegrepen voor vernieuwing van de identiteit van een gebied. Landschappelijke structuur, maar vooral ook de onderscheidende aard en cultuur van de bewoners is hiervoor een aanknopingspunt.

Betrouwbaar, geldig en verifieerbaar

Zoals in de probleemstelling is beschreven staat betrouwbaarheid gelijk aan expliciet omschreven meetmethoden en concepten. De uitkomst is alleen dan betrouwbaar wanneer expliciet kan worden gemaakt hoe en op grond van welke data de onderzoekers tot conclusies komen en wanneer de uitkomsten worden getoetst door anderen. Objectief wordt vervangen door intersubjectief. (meet)Resultaten zijn alleen dan geldig als ze relevant en representatief zijn, dat wil zeggen steekhoudend voor de onderzoeksvraag. Verifieerbaarheid wordt geïnterpreteerd als 'open voor discussie', dat wil zeggen het zoveel mogelijk scheiden van interpretaties van feiten zodat eventueel ook andere conclusies mogelijk zijn op basis van de feiten.

Betrouwbaar

De ontwikkelaars van de LKT-methode hebben zich laten inspireren door de werkwijze van **jury's** bij prijsvragen. Hierbij komen vaak in een beperkte periode juryleden uit veelal verschillende disciplines tot een gezamenlijk oordeel over een plan of een uitgevoerd project. Een dergelijke gerichte interactie van deskundigen vormt de basis voor de LKT-methode.

Een belangrijk onderdeel van deze strak gestructureerde bijeenkomst bestaat uit het invullen van een **vaste vragenlijst**. Bij het ontwikkelen van de vragenlijst is voortgebouwd op de **kernbegrippen** in de toen vigerende Nota Landschap, het Structuurschema Groene Ruimte en de eerste Nota Architectuurbeleid. De vragenlijst is toepasbaar in allerlei gebieden en bestaat uit vier delen. De eerste drie gaan achtereenvolgens in op "de 3 E's": de economisch-functionele, de ecologische en de esthetisch-verhalende betekenis van het landschap. De vierde over hoe de wisselwerking tussen die drie E's kan leiden tot identiteit en duurzaamheid (tabel 3.1 is daarvan afgeleid).

Het invullen van die lijst is geen doel op zich maar een hulpmiddel om een **beargumenteerde discussie** binnen het Landschapskwaliteitsteam uit te lokken. Op basis van toegekende scores op de vragen in de lijst wordt in twee discussierondes besproken welke aspecten

volgens de teamleden bepalend zijn voor de ontwikkeling van landschappelijke kwaliteit in het plangebied. Een technisch voorzitter en een secretaris zorgen ervoor dat de discussie in het team vlot verloopt en dat er een goed verslag van de bevindingen van de LKT-methode wordt gemaakt (tabel 3.1).

Tabel 3.1 Betekenissen en aspecten van landschapskwaliteit, gebaseerd op de LKT-vragenlijst.

Betekenenissen	Aspecten
Economisch-functionele betekenis	Multifunctionaliteit
	Toegankelijkheid
	Economische vitaliteit
	Flexibiliteit
	Beheerbaarheid
Ecologische betekenis	Milieukwaliteit
	Ecologische infrastructuur
	Biodiversiteit
Esthetisch-verhalende betekenis	Aardkunde
	Cultuurhistorie
	Beleving
	Oriëntatiemogelijkheden
	Eenheid
	Variatie
	Verbeelding
	Vormgeving
Wisselwerking tussen de drie E's	Vernieuwing
	Duurzaamheid

Geldig

Ondertussen is de methode een 20-tal keren toegepast, zowel op gemeentelijke schaal in het kader van landschapsontwikkelingsplannen als op provinciale en nationale schaal. Daarbij is de methode een werkbaar instrument gebleken waarmee in korte tijd en met beperkte middelen een accuraat interdisciplinair advies aangaande het landschapvernieuwend beleid in een gebied kan worden verkregen.

De provincie Gelderland heeft besloten de LKT-methode in 2008 in een pilot te verkennen op bruikbaarheid voor het monitoren en evalueren van haar waardevolle landschappen (provinciaal) beleid. Geconstateerd werd dat veel van de kernkwaliteiten, gekoppeld aan de waardevolle landschappen, lastig op een kwantitatieve manier zijn te monitoren. Er is gekozen voor de LKT-methode omdat deze goed gestructureerde kwalitatieve werkwijze de mogelijkheid biedt x jaar later op een vergelijkbare wijze een vervolg meting te doen.

Verifieerbaar

Een Landschapskwaliteitsteam bestaat uit ongeveer zeven deskundigen op verschillende gebieden van ruimtelijke planvorming, zoals landschapsarchitecten, stedenbouwkundigen, planologen, ecologen, gebiedsdeskundigen, maar ook een landschapsschilder, boer of voorzitter van de plaatselijke historische vereniging is mogelijk. Belangrijke voorwaarde is dat alle leden bereid zijn om vanuit hun eigen invalshoek bij te dragen aan een gezamenlijke beoordeling van het gebied of het plan. Een LKT beoordeelt een plan of plangebied in één dag. Voor de LKT-toetsen voor regionale en bovenregionale schaal wordt gewerkt met een aantal LKT-toetsen binnen een korte tijdspanne achter elkaar met Landschapskwaliteitsteams waarbij alleen de gebiedsdeskundigen variëren per LKT.

Conclusie

De LKT-toets biedt juist door haar kwalitatieve en integrale werkwijze de mogelijkheid toch tot een betrouwbaar, geldig en verifieerbaar oordeel te komen. Dit oordeel is niet 'waar', maar is

een goed onderbouwde / verantwoorde expert mening die open staat voor discussie. Hieronder volgen nog andere argumenten die de keuze voor de LKT-methodiek ondersteunen:

- De methode is gebaseerd op een expert aanpak;
- Er vindt een confrontatie plaats tussen diverse opvattingen door de multidisciplinaire samenstelling van de groep experts;
- De juryerende aanpak biedt een oplossing om, ondanks het ontbreken van vaste criteria, toch tot een beoordeling te komen. En een duidelijk (expliciet) stramien, de vragenlijst, geldt als vast onderdeel van de werkwijze;
- De methode heeft bewezen schaalonafhankelijk in te kunnen worden gezet;
- De methode heeft laten zien naast ex-post ook een ex-ante evaluatie te kunnen verzorgen.

In de volgende paragraaf wordt een voorstel gedaan voor een werkwijze op basis van de LKT-methode gericht op het beoordelen van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing.

3.3 Een monitor- en evaluatie-instrument voor architectonische kwaliteit en culturele vernieuwing?

In de probleemstelling werd al gesteld dat een wetenschappelijk verantwoorde aanpak vertaald moet worden naar een instrumentarium voor beoordeling door:

- indicatoren zoveel mogelijk in termen van fysieke, feitelijke kenmerken te definiëren;
- een duidelijk onderscheid te maken tussen indicatoren (feiten) en maatstaven (interpretaties);
- veranderingen in de indicatoren zoveel mogelijk kwantitatief te bepalen, of, als dat niet mogelijk is, ervoor te zorgen dat een grotere groep overeenstemming bereikt over de mate van veranderingen. Zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden zijn dus in principe mogelijk;
- de argumenten achter een waardering expliciet te maken. De waardering en weging zelf moeten door een bredere groep worden gedragen.

De verkenning heeft niet geresulteerd in indicatoren voor architectonische kwaliteit en culturele vernieuwing. De gevonden criteria zijn een deelverzameling van een nog grotere groep (paragraaf 2.7). Tabel 3.2 illustreert dat het lastig zal worden de criteria te vertalen naar indicatoren en deze in termen van fysieke, feitelijke kenmerken te definiëren. In paragraaf 3.2 is duidelijk gemaakt dat de LKT-toets wel als methode handvatten biedt om de discussie over de beoordeling ook aan de hand van maatstaven inzichtelijk te maken. Tabel 2.8 (paragraaf 2.7) en tabel 3.3 illustreren dat architectonische vormgeving en culturele vernieuwing niet als op zichzelf staande begrippen kunnen worden beschouwd en beoordeeld. Dat zou betekenen dat je voor het beoordelen van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing de bestaande (breedte van de) LKT-vragenlijst moet blijven hanteren. Voor het aspect culturele vernieuwing biedt de 'groslijst' van aspecten voor cultureel vernieuwende potentie een handvat voor discussie in een LKT over dit deelaspect (Tabel 2.3, paragraaf 2.3).

Nu bestaat een LKT-toets gericht op het beoordelen van de landschapskwaliteit en het uitbrengen van een advies daarover in ieder geval uit de volgende stappen:

1. Scherp krijgen van de beoordelingsopdracht;
2. Samenstellen van het landschapskwaliteitsteam;
3. Voorbereiding (bureau & veldwerk) en voorbereidingspakket samenstellen & opsturen aan leden van het landschapskwaliteitsteam;
4. De LKT-dag zelf waarbij de discussie wordt gestructureerd door de vaste vragenlijst en begeleid door een dagvoorzitter;
5. Rapportage van de bevindingen.

Tabel 3.2 Deze tabel illustreert hoe lastig het is om te beoordelen aspecten te voorzien van te objectiveren eenduidige criteria⁶.

Landscape	Matterscape	Powerscape	Mindscape
	Objectief	(inter)subjectief	
Verkenning	Criteria voor architectonische kwaliteit		
		Samenhang tussen vorm en functie	
		Relatie tussen bebouwde en niet-bebouwde omgeving (terrein en omgeving)	
		Helderheid van het architectonische concept	
		Wijze waarop associatieve betekenissen in het concept worden gehanteerd	
		Wijze van omgang met maten en verhoudingen	
	Efficiënt	Efficiënt	
	Goedkoop	Goedkoop	
		Flexibel	
	Snel	Snel	
		Passend in omgeving	
		Tijd vasthouden	
		Maatschappelijk waardevol	
		Schoonheid en functionaliteit	
		Adem benemend	
		Cruciaal voor de beleving	
		Houden van	
		Zorgvuldigheid betrachten tov historische structuren en patronen	
		Menselijke maat	

- Deze verkenning heeft geen set aan criteria en indicatoren opgeleverd waarmee een nieuwe LKT-vragenlijst gericht op het beoordelen van de deelaspecten architectonische vormgeving en culturele vernieuwing kan worden ingericht. De constatering dat de aspecten eigenlijk moeilijk los zijn te zien van de andere aspecten van landschappelijke kwaliteit maakt de bestaande LKT-vragenlijst een prima vertrekpunt voor beoordeling. De vraag vooraf is dan vooral sturend op het leggen van het zwaartepunt van de te voeren discussie bij de kwaliteit van architectonische vormgeving en culturele vernieuwing, in plaats van bij de 'landschapskwaliteit'.
- Van belang voor de navolgbaarheid is dan ook dat een LKT de gevoerde discussie en haar beoordeling expliciteert aan de hand van een heldere beschrijving van aspecten, criteria, indicatoren en maatstaven. Zo worden bij herhaling van de LKT-toets op een ander tijdstip door (mogelijk) een andere groep (eventuele) verschillen in beoordeling inzichtelijk gemaakt.
- Om de discussie in het Landschapskwaliteitsteam en het verslaan daarvan te faciliteren zou elk LKT-informatiepakket kunnen worden voorzien van een korte notitie welke beschrijft wat bedoeld wordt met aspecten, criteria, indicatoren en maatstaven. De in deze studie gevonden criteria kunnen gebruikt worden als vertrekpunt om de discussie te verhelderen. Inzicht in de gehanteerde criteria, indicatoren en maatstaven bij de teamleden zal de discussie alleen maar verhelderen. De systematiek voor de huidige prioritering van discussieonderwerpen richt zich namelijk op de verschillen in scores van beoordeling (in punten) uit de vragenlijst. In theorie kan bij gelijke beoordeling van een aspect of criterium een punt als niet te bediscussiëren worden aangemerkt. Terwijl de criteria of gehanteerde indicatoren achter de beoordeling heel verschillend kunnen zijn.

⁶ In bijlage 6 is een tabel opgenomen die een totaalbeeld laat zien voor de gevonden criteria voor de aspecten landschappelijke kwaliteit, architectonische kwaliteit en cultureel vernieuwende potentie.

Sijmons geeft aan dat kwaliteit vooral mensenwerk is en dat het verhaal over waar je op toetst altijd een situatiespecifiek 'work in progress' is. Deze opmerking doet de vraag rijzen wat de waarde is van een goed gedocumenteerde LKT-toets, waarbij alle gehanteerde definities, criteria, indicatoren en maatstaven helder en duidelijk zijn verwoord. Het kan namelijk goed zijn dat een tweede LKT-toets op een later tijdstip, met een andere club mensen, zal willen sleutelen aan de definities, criteria, indicatoren en maatstaven. Die kunnen namelijk heel goed zijn veranderd met het verstrijken van de tijd of met een andere groep beoordelaars.

Resultaat van deze studie is geen harde methode die voor eens en voor altijd duidelijke maakt of de ambities met betrekking tot landschapskwaliteit en daarvan afgeleid architectonische vormgeving en culturele vernieuwing worden gehaald. De LKT-toets biedt een gestructureerde werkwijze die voldoet aan de eis van wetenschappelijk verantwoord zijn. De uitkomst is niet de waarheid. Wel biedt de uitkomst een stevig handvat voor het voeren van de noodzakelijke discussie over welke ambities we nu hebben als het aankomt landschapskwaliteit (architectonische vormgeving en culturele vernieuwing). In die zin kan deze methode het PBL helpen in haar taak het overheidsbeleid kritisch te volgen en daar waar nodig de discussie op te zoeken.

Tabel 3.3 In deze tabel zijn de aspecten zoals genoemd onder de vier kernkwaliteiten uit het Nota Ruimte beleid naast de aspecten en betekenissen zoals gehanteerd in de LKT-vragenlijst geplaatst. Deze tabel maakt inzichtelijk dat er veel overeenkomst bestaat tussen de aspecten die verantwoordelijk worden geacht voor landschapskwaliteit. Daarnaast wordt duidelijk dat culturele vernieuwing volgens de LKT-methode sterk samenhangt met de wisselwerking tussen de natuurlijke-, de gebruiks- en de belevingskwaliteiten. Architectonische vormgeving wordt volgens de LKT-methode veel meer gezien als onderdeel van de belevingskwaliteit.

De 4 kernkwaliteiten en hun aspecten zoals aangegeven in de Nota Ruimte		Betekenenissen en aspecten die onderdeel zijn van de LKT-vragenlijst.	
Kernkwaliteiten	Aspecten	Aspecten	Betekenenissen
Natuurlijke kwaliteit	Bodem	Milieukwaliteit	Ecologische betekenis
	Water	Ecologische infrastructuur	
	Relief		
	Aardkunde		
	Flora & fauna	Biodiversiteit	
Culturele kwaliteit	Cultuurhistorie	Duurzaamheid	Wisselwerking tussen de drie E's
	Culturele vernieuwing	Vernieuwing	
	Architectonische vormgeving		
Gebruikskwaliteit	(Recreatieve) toegankelijkheid	Toegankelijkheid	Economisch-functionele betekenis
	Meervoudig ruimtegebruik	Multifunctionaliteit	
	Bereikbaarheid	Economische vitaliteit	
		Flexibiliteit	
		Beheerbaarheid	
Belevingskwaliteit	Ruimtelijke afwisseling	Aardkunde	Esthetisch-verhalende betekenis
	Informatiewaarde	Cultuurhistorie	
	Contrast met de stedelijke omgeving	Beleving	
	Groen karakter	Oriëntatiemogelijkheden	
	Rust	Eenheid	
	Ruimte	Variatie	
	Stilte	Verbeelding	
	Donkerte	Vormgeving	

Geraadpleegde bronnen

- Assche, K. van, Jacobs, M. (2002). Kwaliteit in Complexiteit, ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover. Alterra-rapport 601, Alterra, Wageningen
- Blerck, H.J.J.C.M. (2005). Ceci n'est pas un plan!, in TOPOS, 02/2005.
- Blerck, H. van, (ongedateerd). De LKT-methode, voor een helder inzicht in de kwaliteit van de landschapsvernieuwing in een gebied (folder). Bureau Schokland, Rhenen.
- Brinkhuijsen, M., Thakoerdin, O.S.I. *et al.* (1998). Duurzame locatiekeuze voor wonen en werken op stadsregioniveau, Grontmij, De Bilt.
- College van Rijksadviseurs (2006). Visie Architectuurbeleid 2008+. Atelier Rijksbouwmeester, Den Haag.
- Cusveller, S. (1999). Feel good in 's-Hertogenbosch, in KRITIEK-Blauwe kamer, 6 / 1999.
- Dijkstra, H., Blerck, H.J.J.C.M. van, Haar, M.A. van der (1998). Ontwikkeling van een instrument voor de monitoring en evaluatie van landschapsvernieuwing, onderzoeksreeks Nota Landschap nr. 12. Rapport 606, DLO-Staring Centrum, Wageningen.
- Dobbelaar, T. (2003). Kaartdenken, nieuwbouwwijken en de Vechtse symfonie volgens La4sale, in Blauwe kamer, 6 / 2003.
- Mc Donough, W., Braungart, M. (2002). Cradle to Cradle: Remaking the Way We Make Things. North Point Press. New York
- Gerritsen, A.L., J. Kruit, Koomen, A.J.M. (2007). Landschap ontwikkelen met kwaliteit, een methode voor het evalueren van de rijksbijdrage aan een beleidsstrategie, WOt-rapporten 37. WOT Natuur & Milieu, Wageningen.
- Gerritsen, A.L., J. Kruit & W. Kuindersma (2005). Ontwikkelen met kwaliteit. Een verkenning van evaluatiecriteria. WOt-werkdocument 18, WOT Natuur & Milieu, Wageningen.
- Groot, R, Jacobs, M., Schöne, L., Steekelenburg, M van, During, R. (2005). Speculatieve cultuurhistorie; Een onderzoek naar de mechanismen van waardering. ALterra-rapport 1245. Alterra, Wageningen.
- Hajer, M., Sijmons, D., Feddes, F. (2006). Een plan dat werkt, Ontwerp en politiek in de regionale planvorming. NAI Uitgevers, Rotterdam
- Hendriks, M. (2005). 'Helaas is dit gigantisch mislukt', interview met Carl Weeber in Blauwe kamer, 3 / 2005.
- Herngreen, R. (2002). De 8^e transformatie. Over planning en regionale identiteit. Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen
- Hooimeijer, P, H. Kroon en J. Luttik (2001). Kwaliteit in meervoud: conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik, Habiforum.
- Jacobs, M. (2001). De kracht van de verbeelding. Op zoek naar het waarachtige landschap. Lengkeek, J., Boomars, L. Producten van verbeelding: liber amicorum voor Adri Dietvorst, Wageningen Universiteit.
- Jacobs, M. (2002). Landschap 3, Het ware, juiste en waarachtige landschap. TasT, Hollandsche Rading
- Jacobs, M. (2006). The production of mindscapes, a comprehensive theory of landscape experience, Dissertation. Wageningen University, The Netherlands.

- Jong, T. de en T. van der Voordt (2002). Criteria for scientific study and design. In: Ways to Study and Research Architecture, Urban and Technical Design. Delft, Delft University Press.
- Klaassen, S. (2007). Haagse woonwijk maakt ruimte voor bruisend stadspark, in KRITIEK-Blauwe kamer, 1 / 2007.
- Klijn, J.A. en F.R. Veeneklaas. (2007), Anticiperend Landschapsbeleid, Deel 1: Drijvende krachten. Alterra rapport nr. 1557. Alterra, Wageningen.
- Klijn, J., Brinkhuijsen, M., Dijkstra, H. en J. Dirx, (2000). Landschapsidentiteit, Een verkenning naar opzet en uitvoering van een handreiking voor beleid en praktijk. Alterra, Wageningen.
- Kooiman, M. ; Linssen, M. ; Marrewijk, D. van (2005). Landschappen met toekomstwaarde : cultuurhistorische karakteristiek van de nationale landschappen. Projectbureau Belvedere, Utrecht
- Looije, M. (2001). Wonen, werken water winnen in KRITIEK-Blauwe kamer, 3 / 2001.
- Meeus, J.H.A. (1984). Op zoek naar een instrumentarium voor ontwerpkritiek in de landschapsarchitectuur. Dissertatie, Wageningen Universiteit.
- Ministerie van OC&W, VROM, V&W, LNV (2000). Ontwerpen aan Nederland (3de Architectuurnota), architectuurbeleid 2001-2004.
- Ministerie van OC&W, VROM, LNV, V&W, EZ, Defensie, BZ (2005). Actieprogramma Ruimte en Cultuur, Architectuur en Belvedere beleid. Den Haag.
- Ministerie van VROM (2004). Nota Ruimte. Den Haag.
- Ministerie van LNV & Ministerie van VROM (2006). Handreiking Kwaliteit Landschap. Den Haag.
- Ministerie van LNV (conceptnotitie) (2007). Landschap en samenleving 'De maatschappelijke opgave op het gebied van landschap'. Den Haag.
- Ministerie van landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992). Nota Landschap. Den Haag.
- Oversticht, Het (2003). Borging landschapskwaliteit, aanbevelingen op basis van ervaringen van Het Oversticht in de provincie Overijssel. Zwolle.
- Oversticht, Het (2004). Streekeigen huis en erf in de Polder Mastenbroek. Zwolle.
- Oversticht, Het (2006). Manifest Ruimtelijke Kwaliteit. Zwolle.
- Raad van Advies van de ruimtelijke ordening (1990). Naar ruimtelijke kwaliteit. Den Haag.
- Raad voor Cultuur (2004). Advies Actieprogramma Ruimte en Cultuur, 12-04.
- Raad voor het Landelijk Gebied (2005). Tijd voor kwaliteit, advies over kwaliteitsbeleid voor het platteland. Amersfoort.
- Ruimtelijk Planbureau (2004). Tussenland. Den Haag
- Ruimtelijk Planbureau (2006). Bloeiende bermen, verstedelijking langs de snelweg. Den Haag.
- Ruimtelijk Planbureau (2007). De staat van de ruimte 2007, Nederland zien veranderen. Den Haag.
- Ruimtelijk Planbureau (2007). Kijkend naar Nederland. Den Haag.
- The countryside Agency & Scottish Natural Heritage (2002). Landscape Character Assessment, Guidance for England and Scotland.
- Tilborg, H. van (2004). 'Er is iets mis met onze kijk op kwaliteit', interview met Christiaan Zalm in Blauwe kamer, 4 / 2004.

- Toorn, W. en T. Baart (2007). Project Nederland. Uitgeverij Augustus, Amsterdam
- Trouw (2007). Het mooiste gebouw van Nederland, artikelen serie over architectuur in Dagblad Trouw.
- Visser, C. (2007). Modern leven vreet ruimte in tuindorp Vreewijk, in KRITIEK-Blauwe kamer, 1 / 2007.
- Visser, R. (1997). Een halve eeuw landschapbouw. Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen.
- Volkskrant bijlage (2007). De stand van het land, onder redactie van Dirk Sijmons.
- VRM Raad (1999). Schoonheid van het platteland, vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap.
- Vroom, M.J., 2005. Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur. Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen
- Weyel, I. (2007), Interview met Matteo Thun, EH&I.
- Woestenburg, M. (2004). 'Landschapsarchitectuur kan kunst worden', dialoog tussen Jusuck Koh en Noel van Dooren in Blauwe kamer, 3 / 2004.
- Witsen, P. (2005). Planologie en stedenbouw teveel gericht op massa en markt, in Blauwe kamer, 1 / 2005.

Mondelinge bronnen

Deelname aan discussiedagen:

Seminar Kwaliteit van het Landelijke gebied, Kasteel Groeneveld 2000, georganiseerd/uitgewerkt door Henk van Blerck, Jan te Boekhorst en Jeroen Kruit.

Discussiemiddag Landwerk in het kader van Dante's Landschappen, De weg naar landschappelijke kwaliteit, 23 okt. 2007, Schip van Blauw.

Workshop landschapsmanifest, verkennen van de toepassingsmogelijkheden van de kwaliteitsmatrix op de schaal van Nederland, 21 sept. 2007, Kasteel Groeneveld.

Gesprekken met onder meer:

Dirk Sijmons	(rijksadviseur voor het landschap)
Sim Visser	(rijksambtenaar bij het ministerie van LNV)
Lon Schöne	(belevingsdeskundige & landschapsarchitect)
Peter Vrijlandt	(universitair docent landschapsarchitectuur)

Bijlage 1 Gevonden criteria in deze verkenning

Gevonden randvoorwaarden en bij behorende aspecten voor landschappelijke kwaliteit
Programmatistische randvoorwaarden
4 k's: kwaliteits- ontwikkeling/bewaking/ stimulering/bescherming, 3 e's: ecologie, economie, esthetiek (culturele waarde), 3 b's: biodiversiteit, belevingswaarde, beurswaarde, 3 waarden: toekomstwaarde, belevingswaarde, gebruikswaarde (RPD), flexibiliteit (gemakkelijk aanpassen aan veranderende omstandigheden), breed draagvlak (breed publiek) / elitair (van architecten voor architecten), bruikbaar (multifunctioneel), duurzaam, stevigheid (robuustheid, blijvend van karakter, sterke structuur).
Vorm randvoorwaarden
Diversiteit/variatie, eenvoud, helder, geraffineerd, herkenbaar (onderscheidend), uitstraling, inspirerend, mate van detaillering (detail / grote lijnen), oud en nieuw, relatie met omgeving (geïntegreerd (ingepast) / autonoom (opvallend)), mate van samenhang (eenheid / fragmentering), expressie, materiaalgebruik / verschijningsvorm.
Betekenis randvoorwaarden
Hoge maatschappelijke waardering / internationale waardering, bescherming / avontuur, wat voegt plan toe aan menselijke ervaringen (culturele component), probleemoplossend vermogen van het ontwerp, worden er nieuwe functionaliteiten aangeboden, hoofdzaken / bijzaken (casco), vernieuwend (bvb landschapsplan Walcheren, had een nieuwe belangrijke betekenis).
Gevonden criteria voor architectonische vormgeving
Samenhang tussen vorm en functie, relatie tussen bebouwde en niet-bebouwde omgeving (terrein en omgeving), helderheid van het architectonische concept, wijze waarop associatieve betekenissen in het concept worden gehanteerd, wijze van omgang met maten en verhoudingen, efficiënt, goedkoop, flexibel en snel, passend in omgeving, tijd vasthouden, maatschappelijk waardevol, schoonheid en functionaliteit, adem benemend, cruciaal voor de beleving, houden van, zorgvuldigheid betrachten tov historische structuren en patronen, menselijke maat, etc.
Gevonden aspecten en bijbehorende criteria voor cultureel vernieuwende potentie
Primaire kenmerken object
Grootte, massa, compositie en ruimtelijke verdeling, kleur, contrast, mate van decoratie en detaillering, gebruik van herkenbare vormen, licht.
Objectkenmerken
Leeftijd, functionaliteit, zorg, ambachtelijkheid, duurzaamheid, robuustheid, flexibiliteit, amusementswaarde, atmosfeer.
Contextkenmerken
Omgeving, plaats, positie, diversiteit, compleetheid versus fragmenten, puurheid, oorspronkelijkheid, zeldzaamheid, schaarste, uniciteit, oriëntatie.
Sociale omgeving
Stijl, smaken verschillen, wat van ver komt is goed, beïnvloeding, bekendheid van de ontwerper, leken, deskundigen en avant-garde, kennis, verhaal.
Economische mechanismen

Bijlage 2 Toepassingsgebieden van de LKT-methode

Bijsturing van beleid

De LKT-methode blijkt toepasbaar in allerlei fasen van een landschapsvernieuwingsbeleid. In de fase van planuitvoering, die vaak decennia kan duren, kan het bijdragen aan de aanpassing van het beleid. Inzichten veranderen en de context van een ingreep in het landschap kan met het verloop van de tijd ingrijpend wijzigen.

Nieuwe beleidsconcepten

Een LandschapsKwaliteitsTeam (LKT) kan ook adviseren dat men met het vigerende landschapsbeleid voor een bepaald gebied op een nieuw planningsconcept zou moeten overschakelen. Een nieuw bos kan al na een jaar of tien een heel andere functie krijgen, bijvoorbeeld omdat besloten wordt een enorme VINEX -locatie in de omgeving te projecteren, zoals gebeurde in het vroeger open laagveen- en zeekleigebied tussen Delft en Zoetermeer.

Verkenning van plan alternatieven

Ook in de fase van beleidsvoorbereiding, waarin verschillende planalternatieven moeten worden afgewogen, kan de LKT-methode bruikbaar zijn. In die fase kan toepassing ervan bijdragen aan een verantwoorde keuze tussen alternatieven en aan optimalisatie daarvan.

Monitoring

Door een LKT-toets na een aantal jaar te herhalen in hetzelfde gebied kan de ontwikkeling van de landschappelijke kwaliteit gevolgd worden. Voor de Tielerwaard werd in 2000 en in 2006 een LKT-toets uitgevoerd. Uit deze exercitie kwam ook naar voren dat de LKT-methode ook toepasbaar is in gebieden waarvoor het vigerende beleid nog niet officieel ter discussie staat. Een LKT-toets kan ook dienen om in de toekomst te verwachten ontwikkelingen in het landschap bespreekbaar te maken.

Plattelandsvernieuwing

Discussies over de economische betekenis duren altijd het langst. De economie levert dan ook de belangrijkste stuwende krachten achter de ontwikkeling van het landschap. Het team spoort deze tijdens het discussiëren samen op. Tevens wordt duidelijk op welke wijzen je kunt reageren op deze stuwende krachten. Deze discussies tonen bij uitstek dat in de LKT-methode het landschap integraal en breed wordt benaderd. Bij veel LKT-toetsen die in het kader van LOP's zijn uitgevoerd komt uitgebreid de leefbaarheid van het platteland en de kansen voor vernieuwing in verschillende sectoren aan de orde. Dat verschilt volgens de teams per streek.

Verkenning van planalternatieven als onderdeel van monitoring

Het laatste kabinet Kok liet de mogelijke aanvullende luchthavenlocaties onderzoeken voor het geval Schiphol zelf niet meer uit kon breiden. Een Landschapskwaliteitsteam besteed aan alle drie de mogelijke locaties een LKT-toets en kwam tot een overkoepelend advies. Het kabinet liet nog een meter andere rapporten verschijnen, maar het uiteindelijke besluit van de regering was volledig in lijn met het LKT-advies. De volgende kabinetten zetten onderzoek en planvorming over, onder andere een luchthaven in zee, in de ijskast. Het huidige kabinet heeft de draad evenwel weer opgepakt en komt voorlopig weer tot het zelfde oordeel als het Landschapskwaliteitsteam.

Bijlage 3 LKT-ervaringen

Tielerwaard

De LKT-adviezen voor de Tielerwaard proberen de vernieuwing die gaande is bespreekbaar te maken door ze te agenderen en door ruimtelijke structuur voorstellen te doen. Het LKT-advies van (2000) bestempelt autonome ontwikkelingen als de grootste bedreiging voor de aantasting van het bestaande ruimtelijke concept van rivier, oeverwal, kom. Het advies pleit ervoor onderzoek te doen naar een nieuw of vernieuwd landschapsconcept dat aansluit bij de grotere schaal van de corridor- en metropoolvorming. Bij het verschijnen van de Nota Ruimte komt het gebied onder de noemer Nationaal Landschap te vallen. Ondanks dit vernieuwende concept waarschuwt het LKT-advies van 2006 wederom voor het gevaar van ongestructureerde functieverandering. Ze waarschuwt nu voor overal dezelfde mengelmoes van paardenbakken, moeras en boerderettes en benadrukt het belang van een gestructureerde functieverandering die recht doet aan het ruimtelijk concept van rivier-oeverwal-kom.

Landschapsontwikkelingsplannen

De LKT-toetsen voor Landschapsontwikkelingsplannen (LOP's) laten goed zien dat landschap integraal en breed wordt benaderd. Adviezen monden veelal uit in het benoemen van de (organisatorische) randvoorwaarden voor het behoud en of de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteit. Zo hebben de LKT-toetsen in het kader van de LOP's van Zelhem, Oost Gelre, Aalten en Berkelland geleid tot het advies een noaberschap van de 21ste eeuw te ontwikkelen om het behoud en de ontwikkeling van de kwaliteit van het landschap veilig te stellen. LKT's in het kader van LOP's nabij grote steden hebben de nadruk gelegd op het vernieuwen van de relatie tussen de stedeling en hun uitloopgebied. Het landschapsfonds Via Natura is een concrete vertaling daarvan.

Luchthavenlocaties

Het LKT-advies luchthavenlocaties heeft duidelijk gemaakt dat in zeer korte tijd tot een vergelijkbaar oordeel gekomen kan worden als met een meter andere onderzoeksrapporten. Het besluit van de regering Kok was destijds geheel in lijn met het LKT-advies. Ook het huidige kabinet komt vooralsnog tot een vergelijkbaar oordeel. Het Landschapskwaliteitsteam spreekt uit dat Schiphol een 'grootse integrale vormgevingsopgave' is voor een 'machtig nationaal werk'. Ze maakt daarbij de kanttekening dat dat niet alleen geldt voor een mogelijk eiland in zee, maar evenzoveel voor de vrij te vallen ruimte op de locatie waar Schiphol nu ligt.

Bijlage 4 Ontwerpattitudes

De Bodyguard

Dit is wellicht niet echt een ontwerper, maar hij drukt wel zijn stempel op veel plannen. In zijn ogen is een plan bedoeld om gebod en verbod vast te stellen en te handhaven. Analyse van het landschap betekent voor hem het in kaart brengen van bestaande waarden. Die moeten immers beschermd worden. In de prijsvraag over de Randstad en het Groene Hart kwam dat extreem tot uiting in een inzending waarin letterlijk een gigantische verdedigingswal werd voorgesteld om het Groene Hart.

Bob de Bouwer

Bob is slim in het onderhouden en vernieuwen van de sturende processen in het landschap. Voor Bob de Bouwer is een plan een constructie of machine, waarvan de motor af en toe gesmeerd moet worden, of waarin soms enkele onderdelen of de bedrading moeten worden vervangen. Heel aanschouwelijk is het plan Overholland waarin een verbouwing van de droogmakerijen in het westen van het groene hart tot 'stadsmakerijen' wordt voorgesteld. Een dergelijke stadsmakerij wordt gebouwd op basis van drie netwerken: het groene (bos en natuur), het blauwe (water) en het rode (bebouwing). Zo kan een groot nieuw stedelijk gebied geconstrueerd worden. Tegelijkertijd wordt het groene netwerk ook gebruikt om de verdroging, vervuiling en verzilting van het gebied aan te pakken!

Meneer Aart

Voor Meneer Aart is het landschap het decor voor het leven in de maatschappij. Wie een plantekening van Nico de Jonge en Ellen Brandes ziet leest het verhaal van Zeeland, hoe de zee op het land inbeukte en hoe het land gewonnen werd op de zee. Wie over de oostelijke rand van het voormalige eiland Schokland loopt, kan tussen de bewust ijl ontworpen beplanting uitkijken over de weidse polder en daarin de vroegere weidsheid van de Zuiderzee herkennen. Met een beetje fantasie zijn zelfs boerenerven met hun beplanting verwijzingen naar de vissersboten van de Schokkers.

Judas

Judassen stellen het bestaande beleid en de opdracht ter discussie. Dit kunnen ze doen door het landschap en de opdracht zo letterlijk mogelijk in een ontwerp te vertalen en daarna te zeggen tegen de opdrachtgever: "is dit echt wat u wilt?" Schie 2.0 stelde voor om de hooggewaardeerde landschappen van de Veluwe en Drenthe via het copy-paste principe op andere plaatsen na te maken. De kwaliteit van de Veluwe in het Groene Hart, dat is toch wat de mensen willen!? Anderen stellen de zin van regionaal ontwerpen ter discussie. Ze stellen dat de maatschappij zo oncontroleerbaar is, zo chaotisch, dat je juist moet kiezen voor concrete 'ruimtelijke interventies' op lokaal schaalniveau. Een onderling verband tussen de interventies zal wellicht door toeval ontstaan, maar is nooit een doel van deze ontwerpers. De plannen van Judas zijn een schop onder de kont van de gevestigde orde, een ontmaskering van holle vaten.

Jules Verne

De plannen van Jules Verne bieden uitzicht op tot dan toe onvoorstelbare toekomst. Plan Ooievaar was in het midden van de tachtiger jaren zo'n visionair plan. Het heeft het hele denken over de planning van landschappen en de bescherming van natuur een nieuw kader gegeven. Het kan zijn dat we de kracht van visionaire plannen nog niet kunnen ontwaren. Dat zou bijvoorbeeld ook het geval kunnen zijn met de inzending Randland voor de prijsvraag Het aanzien van Nederland (1998). De inzenders daarvan stellen dat er een andere werkelijkheid ontstaat door het opkomen van de supersnelle transport- en communicatiemiddelen. Er maakt zich een virtueel landschap los van het fysieke landschap. In die virtuele wereld tellen

afstanden niet en hebben we net zo snel contact met iemand in Californië als met onze burens. Aan dat landschap moet ook vormgegeven worden volgens de opstellers van Randland.

Hans Kazan

De plannen van Jules Verne zijn zeldzaam. Het komt vaker voor dat er plannen opduiken die visionair lijken, maar het uiteindelijk niet zijn. Het omgekeerde komt overigens ook voor. Plannen die aanvankelijk afgedaan worden als illusies blijken werkelijkheid te kunnen worden. Soms ligt dat aan de presentatie van die plannen. De beroemde tekening van het Museumplein van West 8 zal bij velen aanvankelijk als een droom zijn overgekomen. Een ander twijfelgeval was de prijsvraaginzending Sunville. Daarin presenteert zich een onderneming die overal op de wereld ideale leefomgevingen voor gegoede ouderen aanlegt. Dat kan ook aan het Lauwersmeer, toch? Of niet?

Kameleon

Zou het zo zijn dat iedere ontwerper vanuit zijn aard, zijn eigen ontwerpattitude, maar één type plan kan afleveren? Of kun je bewust steeds een andere rol spelen, afhankelijk van de context en de fase in het planproces? De tijd voor landschapsplannen zoals bij ruilverkavelingen lijkt voorlopig voorbij. Die plannen zijn vooral gericht op de inrichting van de openbare, publieke delen van het landschap. Tegenwoordig is het vooral de contramal van dat private deel van het landschap: de gronden van particulieren. Daar wordt gekotterd en geboord aan het landschap van de postagrarische samenleving. Daar zitten de vele drijvende krachten achter de ontwikkeling van het landschap. Die moet de ontwerper aanspreken. Soms door als Judas heilige huisjes omver te schoppen of tegen holle vaten te schoppen. Soms is het nodig om als Jules onverwachte mogelijkheden te verbeelden, visioenen te schetsen of als Bob technische oplossingen te zoeken. Soms staat het belang van de 'parels' in het landschap voorop (bodyguard).

Bijlage 5 Kwaliteitsmatrix

De kwaliteitsmatrix is een hulpmiddel voor de begripsbepaling van ruimtelijke kwaliteit. Het gaat om het scheppen van helderheid: - Het in kaart brengen van aspecten en deelaspecten van ruimtelijke kwaliteit en deze in relatie brengen met meervoudig ruimtegebruik. - Deze aspecten en deelaspecten zodanig concreet en samenhangend te beschrijven en begrijpelijk te typeren dat op basis hiervan een vruchtbare uitwisseling van visies en opvattingen over ruimtelijke kwaliteit mogelijk wordt.

	Economisch	Sociaal	Ecologisch	Cultureel
Gebruikswaarde	<i>Allocatie-efficiëntie</i>	<i>Toegang</i>	<i>Veiligheid</i>	<i>Keuzevrijheid</i>
	<i>Bereikbaarheid</i>	<i>Verdeling</i>	<i>Hinder</i>	<i>Verscheidenheid</i>
	<i>Externe effecten</i>	<i>Deelname</i>	<i>Verdroging</i>	<i>Ontmoeting</i>
	<i>Multi-purpose</i>	<i>Keuze</i>	<i>Versnippering</i>	
Belevingswaarde	<i>Imago</i>	<i>Ongelijkheid</i>	<i>Ruimte, rust</i>	<i>Eigenheid</i>
	<i>Attractiviteit</i>	<i>Verbondenheid</i>	<i>Schoonheid</i>	<i>Schoonheid</i>
		<i>Veiligheid</i>	<i>Gezondheid</i>	<i>Contrast</i>
Toekomstwaarde	<i>Stabiliteit/flexibiliteit</i>	<i>Insluiting</i>	<i>Voorraden</i>	<i>Erfgoed</i>
	<i>Agglomeratie</i>	<i>Cultures of poverty</i>	<i>Ecosystemen</i>	<i>Integratie</i>
	<i>Cumulatieve attractie</i>			<i>Vernieuwing</i>

Bijlage 6 Aspecten en criteria, een overzicht

Landscape	Matterscape	Powerscape	Mindscape
	Objectief	(inter)subjectief	
Aspecten van landschapskwaliteit	Criteria		
Economisch-functionele betekenis	Multifunctionaliteit	Multifunctionaliteit	
	Toegankelijkheid	Toegankelijkheid	
	Economische vitaliteit	Economische vitaliteit	
	Flexibiliteit	Flexibiliteit	
	Beheerbaarheid	Beheerbaarheid	
Ecologische betekenis		Milieu kwaliteit	
	Ecologische infrastructuur		
	Biodiversiteit		
Esthetisch-verhalende betekenis	Aardkunde		
	Cultuurhistorie	Cultuurhistorie	
		Beleving	
		Oriëntatiemogelijkheden	
	Eenheid	Eenheid	
	Variatie	Variatie	
		Verbeelding	
		Vormgeving	
Wisselwerking tussen de drie E's		Vernieuwing	
		Duurzaamheid	
Aspecten van cultureel vernieuwende potentie	Criteria		
Primaire kenmerken object	Grootte		
	Massa		
	Compositie en ruimtelijke verdeling	Compositie en ruimtelijke verdeling	
	Kleur		
	Contrast	Contrast	
	Mate van decoratie en detaillering	Mate van decoratie en detaillering	
		Gebruik van herkenbare vormen	
	Licht		
Objectkenmerken	Leeftijd		
		Functionaliteit	
		Zorg	
		Ambachtelijkheid	
		Duurzaamheid	
		Robuustheid	
		Flexibiliteit	
		Amusementswaarde	
		Atmosfeer	
Contextkenmerken	Omgeving		
	Plaats		
		Positie	
		Diversiteit	
		Compleetheid versus fragmenten	
		Puurheid	

		Oorspronkelijkheid
	Zeldzaamheid	
	Schaarste	
	Uniciteit	
		Oriëntatie
Sociale omgeving		Stijl
		Smaken verschillen
		Wat van ver komt is goed
		Beïnvloeding
		Bekendheid van de ontwerper
		Leken
		Deskundigen en avant-garde
		Kennis
		Verhaal
Economische mechanismen		
Aspecten van architectonische kwaliteit	Criteria	
		Samenhang tussen vorm en functie
		Relatie tussen bebouwde en niet-bebouwde omgeving (terrein en omgeving)
		Helderheid van het architectonische concept
		Wijze waarop associatieve betekenissen in het concept worden gehanteerd
		Wijze van omgang met maten en verhoudingen
	Efficiënt	Efficiënt
	Goedkoop	Goedkoop
		Flexibel
	Snel	Snel
		Passend in omgeving
		Tijd vasthouden
		Maatschappelijk waardevol
		Schoonheid en functionaliteit
		Adem benemend
		Cruciaal voor de beleving
		Houden van
		Zorgvuldigheid betrachten tov historische structuren en patronen
		Menselijke maat
Aspecten van landschappelijke kwaliteit	Criteria	
Programmatisch		4 k's: kwaliteits-ontwikkeling/bewaking/stimulering/bescherming
		3 e's: ecologie, economie, esthetiek (culturele waarde)
		3 b's: biodiversiteit, belevingswaarde, beurswaarde
		3 waarden: toekomstwaarde, belevingswaarde, gebruikswaarde

		Flexibiliteit
		Breed draagvlak / elitair
		Bruikbaar
		Duurzaam
	Stevigheid	
Vorm		Diversiteit /variatie
		Eenvoud
		Helder
		Geraffineerd
		Herkenbaar (onderscheidend)
		Uitstraling
		Inspirerend
		Mate van detaillering
	Oud en nieuw	
		Relatie met omgeving (geïntegreerd (ingepast) / autonoom (opvallend))
		Mate van samenhang (eenheid / fragmentering)
		Expressie
		Materiaalgebruik / verschijningsvorm
Betekenis		Hoge maatschappelijke waardering / internationale waardering
		Bescherming / avontuur
		Wat voegt plan toe aan menselijke ervaringen (culturele component)
		Probleemoplossend vermogen van het ontwerp
		Worden er nieuwe functionaliteiten aangeboden
		Hoofdzaken / bijzaken (casco)
		Vernieuwend

Wot-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2006

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl

De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de WOT-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

2006

- 21 *Rienks, W.A., I. Terluin & P.H. Vereijken.* Towards sustainable agriculture and rural areas in Europe. An assessment of four EU regions
- 22 *Knegt, B. de, H.W.B. Bredenoord, J. Wiertz & M.E. Sanders.* Monitoringsgegevens voor het natuurbeheer anno 2005. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 1
- 23 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-001 – Monitor- en Evaluatiesysteem Agenda Vitaal Platteland
- 24 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek Natuurplanbureau functie
- 25 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-385 - Milieuplanbureau functie
- 26 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-394 – Natuurplanbureau functie
- 27 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04 - Kennisbasis
- 28 *Verboom, J., R. Pouwels, J. Wiertz & M. Vonk.* Strategisch Plan LARCH. Van strategische visie naar plan van aanpak
- 29 *Velthof, G.L. en J.J.M. van Grinsven (eds.)* Inzet van modellen voor evaluatie van de meststoffenwet. Advies van de CDM-werkgroep Harmonisatie modellen
- 30 *Hinszen, M.A.G., R. van Oostenbrugge & K.M. Sollart.* Draaiboek Natuurbalans. Herziene versie
- 31 *Swaay, C.A.M. van, V. Mensing & M.F. Wallis de Vries.* Hotspots dagvlinder biodiversiteit
- 32 *Goossen, C.M. & F. Langers.* Recreatie en groen in en om de stad. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 33 *Turnhout, Chr. Van, W.-B. Loos, R.P.B. Foppen & M.J.S.M. Reijnen.* Hotspots van biodiversiteit in Nederland op basis van broedvogelgegevens
- 34 *Didderen, K en P.F.M. Verdonschot.* Graadmeter Natuurwaarde aquatisch. Typen, indicatoren en monitoring van regionale wateren
- 35 *Wamelink, G.W.W., G.J. Reinds, J.P. Mol-Dijkstra, J. Kros & H.J.J. Wieggers.* Verbeteringen voor de Natuurplanner
- 36 *Groeneveld, R.A. & R.A.M. Schrijver.* FIONA 1.0; Technical description
- 37 *Luesink, H.H., M.J.C. de Bode, P.W.G. Groot Koerkamp, H. Klinker, H.A.C. Verkerk & O. Oenema.* Protocol voor monitoring landelijke mestmarkt onder een stelsel van gebruiksnormen
- 38 *Bakker-Verdurmen, M.R.L., J.W. Eimers, M.A.G. Hinszen-Haenen, T.J. van der Zwaag-van Hoorn.* Handboek secretariaat WOT Natuur & Milieu
- 39 *Pleijte, M. & M.A.H.J. van Bavel.* Europees en gebiedsgericht beleid: natuur tussen hamer en aambeeld? Een verkennend onderzoek naar de relatie tussen Europees en gebiedsgericht beleid
- 40 *Kramer, H., G.W. Hazen & J. Clement.* Basiskaart Natuur 2004; vervaardiging van een landsdekkend basisbestand terrestrische natuur in Nederland
- 41 *Koomen, A.J.M., W. Nieuwenhuizen, J. Roos-Klein Lankhorst, D.J. Brus & P.F.G. Vereijken.* Monitoring landschap; gebruik van steekproeven en landsdekkende bestanden
- 42 *Selnes, T.A., M.A.H.J. van Bavel & T. van Rheenen.* Governance of biodiversity
- 43 *Vries, S. de. (2007)* Veranderende landschappen en hun beleving
- 44 *Broekmeijer, M.E.A. & F.H. Kistenkas.* Bouwen en natuur: Europese natuurwaarden op het ruimtelijk ordeningsspoor. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 45 *Sollart, K.M. & F.J.P. van den Bosch.* De provincies aan het werk; Praktijkervaringen van provincies met natuur- en landschapsbeleid in de periode 1990-2005.
- 46 *Sollart, K.M. & R. de Niet met bijdragen van M.M.M. Overbeek.* Natuur en mens. Achtergronddocument bij de Natuurbalans 2006
- 2007
- 47 *Ten Berge, H.F.M., A.M. van Dam, B.H. Janssen & G.L. Velthof.* Mestbeleid en bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek; Advies van de CDM-werkgroep Mestbeleid en Bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek
- 48 *Kruit, J. & I.E. Salverda.* Spiegeltje, spiegeltje aan de muur, valt er iets te leren van een andere plannings-cultuur?
- 49 *Rijk, P.J., E.J. Bos & E.S. van Leeuwen.* Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Een verkennende studie naar natuur en landschap als vestigingsfactor
- 50 *Ligthart, S.S.H.* Natuurbeleid met kwaliteit. Het Milieu- en Natuurplanbureau en natuurbeleidsevaluatie in de periode 1998-2006
- 51 *Kennismarkt 22 maart 2007; van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP in 27 posters*
- 52 *Kuindersma, W., R.I. van Dam & J. Vreke.* Sturen op niveau. Perversies tussen nationaal natuurbeleid en besluitvorming op gebiedsniveau.
- 53.1 *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. National Capital Index version 2.0
- 53.3 *Windig, J.J., M.G.P. van Veller & S.J. Hiemstra.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Biodiversiteit Nederlandse landbouwhuisdieren en gewassen
- 53.4 *Melman, Th.C.P. & J.P.M. Willemsen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Coverage protected areas.
- 53.6 *Weijden, W.J. van der, R. Leewis & P. Bol.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Indicatoren voor het invasieproces van exotische organismen in Nederland
- 53.7 *Nijhof, B.S.J., C.C. Vos & A.J. van Strien.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Influence of climate change on biodiversity.
- 53.7 *Moraal, L.G.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Effecten van klimaatverandering op insectenplagen bij bomen.
- 53.8 *Fey-Hofstede, F.E. & H.W.G. Meesters.* Indicatoren for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Exploration of the usefulness of the Marine Trophic Index (MTI) as an indicator for sustainability of marine fisheries in the Dutch part of the North Sea.
- 53.9 *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Connectivity/fragmentation of ecosystems: spatial conditions for sustainable biodiversity
- 53.1 *Gaaff, A. & R.W. Verburg.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010' Government expenditure on land acquisition and nature development for the National Ecological Network (EHS) and expenditure for international biodiversity projects
- 53.1 *Elands, B.H.M. & C.S.A. van Koppen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Public awareness and participation
- 54 *Broekmeyer, M.E.A. & E.P.A.G. Schouwenberg & M.E. Sanders & R. Pouwels.* Synergie Ecologische Hoofdstructuur en Natura 2000-gebieden. Wat stuurt het beheer?
- 55 *Bosch, F.J.P. van den.* Draagvlak voor het Natura 2000 gebiedenbeleid. Onder relevante betrokkenen op regionaal niveau
- 56 *Jong, J.J. & M.N. van Wijk, I.M. Bouwma.* Beheerskosten van Natura 2000 gebieden
- 57 *Pouwels, R. & M.J.S.M. Reijnen & M. van Adrichem & H. Kuipers.* Ruimtelijke condities voor VHR-soorten

- 58 *Bouwma, I.M.* Quicksan Natura 2000 en Programma Beheer.
- 59 *Schouwenberg, E.P.A.G.* Huidige en toekomstige stikstofbelasting op Natura 2000 gebieden
- 60 *Hoogeveen, M.* Herberekening Ammoniak 1998 (*werktitel*)
- 61 *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-001 – ME-AVP
- 62 *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 63 *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 64 *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-385 – Milieuplanbureau functie
- 65 *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-394 – Natuurplanbureau functie
- 66 *Brasser E.A., M.F. van de Kerkhof, A.M.E. Groot, L. Bos-Gorter, M.H. Borgstein, H. Leneman* Verslag van de Dialogen over Duurzame Landbouw in 2006
- 67 *Hinssen, P.J.W.* Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Werkplan 2007
- 68 *Nieuwenhuizen, W. & J. Roos Klein Lankhorst.* Landschap in Natuurbalans 2006; Landschap in verandering tussen 1990 en 2005; Achtergrond document bij Natuurbalans 2006.
- 69 *Geelen, J. & H. Leneman.* Belangstelling, motieven en knelpunten van natuuraanleg door grondeigenaren. Uitkomsten van een marktonderzoek.
- 70 *Didderen, K., P.F.M. Verdonchot, M. Bleeker.* Basiskaart Natuur aquatisch. Deel 1: Beleidskaarten en prototype
- 71 *Boesten, J.J.T.I., A. Tiktak & R.C. van Leerdam.* Manual of PEARLNEQ v4
- 72 *Grashof-Bokdam, C.J., J. Frissel, H.A.M. Meeuwse & M.J.S.M. Reijnen.* Aanpassing graadmeter natuurwaarde voor het agrarisch gebied
- 73 *Bosch, F.J.P. van den.* Functionele agrobiodiversiteit. Inventarisatie van nut, noodzaak en haalbaarheid van het ontwikkelen van een indicator voor het MNP
- 74 *Kistenkas, F.H. en M.E.A. Broekmeyer.* Natuur, landschap en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht
- 75 *Luttik, J., F.R. Veeneklaas, J. Vreke, T.A. de Boer, L.M. van den Berg & P. Luttik.* Investeren in landschapskwaliteit; De toekomstige vraag naar landschappen om in te wonen, te werken en te ontspannen
- 76 *Vreke, J.* Evaluatie van natuurbelidsprocessen
- 77 *Apeldoorn, R.C. van.* Working with biodiversity goals in European directives. A comparison of the implementation of the Birds and Habitats Directives and the Water Framework Directive in the Netherlands, Belgium, France and Germany
- 78 *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Onderdeel Planbureau functies Natuur en Milieu.
- 79 *Custers, M.H.G.* Betekenissen van Landschap in onderzoek voor het Milieu- en Natuurplanbureau; een bibliografisch overzicht
- 80 *Vreke, J., J.L.M. Donders, B.H.M. Elands, C.M. Goossen, F. Langers, R. de Niet & S. de Vries.* Natuur en landschap voor mensen Achtergrond document bij Natuurbalans 2007
- 81 *Bakel, P.J.T. van, T. Kroon, J.G. Kroes, J. Hoogewoud, R. Pastoors, H.Th.L. Massop, D.J.J. Walvoort.* Reparatie Hydrologie voor STONE 2.1. Beschrijving reparatie-acties, analyse resultaten en beoordeling plausibiliteit.
- 2008
- 82 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma.* Jurisprudentie-monitor natuur 2005-2007; Rechtsontwikkelingen Natura 2000 en Ecologische Hoofdstructuur
- 83 *Berg, F. van den, P.I. Adriaanse, J. A. te Roller, V.C. Vulto & J.G. Groenwold.* SWASH Manual 2.1; User's Guide version 2
- 84 *Smits, M.J., M.J. Bogaardt, D. Eaton, P. Roza & T. Selnes.* Tussen de bomen het geld zien. Programma Beheer en vergelijkbare regelingen in het buitenland (een quick-scan)
- 85 *Dijk, T.A. van, J.J.M. Driessen, P.A.I. Ehlert, P.H. Hotsma, M.H.M.M. Montforts, S.F. Plessius & O. Oenema.* Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet; versie 1.0
- 86 *Goossen, C.M., H.A.M. Meeuwse, G.J. Franke & M.C. Kuyper.* Verkenning Europese versie van de website www.daarmoetikzijn.nl.
- 87 *Helming, J.F.M. & R.A.M. Schrijver.* Economische effecten van inzet van landbouwsubsidies voor milieu, natuur en landschap in Nederland; Achtergrond bij het MNP-rapport 'Opties voor Europese landbouwsubsidies
- 88 *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Programma 001/003/005
- 90 *Kramer, H.* Geografisch Informatiesysteem Bestaande Natuur; Beschrijving IBN1990t en pilot ontwikkeling BN2004
- 92 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-001 – Koepel
- 93 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 94 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 95 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-005 – M-AVP
- 96 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-006 – Natuurplanbureau functie
- 97 *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-007 – Milieuplanbureau functie
- 98 *Wamelink, G.W.W.* Gevoeligheids- en onzekerheids-analyse van SUMO
- 99 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, L.J. Mokveld & J.H. Wisman.* Ammoniakemissies uit de landbouw in Milieubalans 2006: uitgangspunten en berekeningen
- 100 *Kennismarkt 3 april 2008; Van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP*
- 101 *Mansfeld, M.J.M. van & J.A. Klijn,* "Balansen op de weegschaal". Terugblik op acht jaar Natuurbalansen (1996-2005)
- 102 *Sollart, K.M. & J. Vreke.* Het faciliteren van natuur- en milieueducatie in het basisonderwijs; MNE-ondersteuning in de provincies
- 103 *Berg, F. van den, A. Tiktak, J.G. Groenwold, D.W.G. van Kraalingen, A.M.A. van der Linden, J.J.T.I. Boesten.* Documentation update for GeoPEARL 3.3.3
- 104 *Wijk, M.N., van (redactie).* Aansturing en kosten van het natuurbelids. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbelids
- 105 *Selnes, T. & P. van der Wielen.* Tot elkaar veroordeeld? Het belang van gebiedsprocessen voor de natuur
- 106 *Annual reports for 2007; Programme WOT-04*
- 107 *Pouwels, R. J.G.M. van der Gref, M.H.C. van Adrichem, H. Kuiper, R. Jochem & M.J.S.M. Reijnen,* LARCH Status A
- 108 *Wamelink, G.W.W.* Technical Documentation for SUMO2 v. 3.2.1,
- 109 *Wamelink, G.W.W., J.P. MoDijkstra & G.J. Reinds,* Herprogrammeren van SUMO2. Verbetering in het kader van de modelkwaliteitsslag
- 110 *Salm, C. van der, T. Hoogland & D.J.J. Walvoort,* Verkenning van de mogelijkheden voor de ontwikkeling van een metamodel voor de uitspoeling van stikstof uit landbouwgronden
- 111 *Dobben H.F. van & R.M.A. Wegman,* Relatie tussen bodem, atmosfeer en vegetatie in het Landelijk Meetnet Flora (LMF)
- 112 *Smits, M.J.H. & M.J. Bogaardt.* Kennis over de effecten van EU-beleid op natuur en landschap
- 113 *Maas, G.J. & H. van Reuler.* Boomkwekerij en aardkunde in Nederland,
- 114 *Lindeboom, H.J., R. Witbaard, O.G. Bos & H.W.G. Meesters.* Gebiedsbescherming Noordzee, habitattypen, instandhoudingdoelen en beheermaatregelen
- 115 *Leneman, H., J. Vader, L.H.G. Slangen, K.H.M. Bommel, N.B.P. Polman, M.W.M. van der Elst & C. Mijnders.* Groene diensten in Nationale Landschappen- Potenties bij een veranderende landbouw,
- 116 *Groeneveld, R.A. & D.P. Rudrum.* Habitat Allocation to Maximize Biodiversity, A technical description of the HAMBO model
- 117 *Kruit, J., M. Brinkhuijzen, M., Blerck van, H.* Ontwikkelen met kwaliteit. Indicatoren voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving